

کنز الفوائد

مصنف

حسین محمد شاہ شہاب انصاری

مرقد

سید یوشع بی - اے (علیگ)

سینئر لیکچرر و صدر شعبہ عربی و فارسی و اردو

مدارس یونیورسٹی

سنہ ۱۹۵۶ عیسوی

فهرست فصول و اقسام کنز الفوائد

مقدمه

مقدمه از مرتب از ۱ — ۱۵

(۱) فصل اول: — در فضیلت شعر و شعراء : ۳

قسم اول: — در فضیلت شعر : ۳

قسم دوم: — در فضیلت شعراء : ۸

(۲) فصل دوم: — در حقیقت شعر و شعراء : ۱۲

قسم اول: — در حقیقت شعر : ۱۲

قسم دوم: — در حقیقت شعراء : ۱۳

(۳) فصل سوم: — در بیان قافیة و ردیف : ۱۵

قسم اول: — در بیان قافیة : ۱۵

قسم دوم: — در بیان ردیف : ۲۲

(۴) فصل چهارم: — در بیان معانی و صنایع شعر : ۲۴

قسم اول: — در بیان معانی شعر : ۲۴

قسم دوم: — در بیان صنایع شعر : ۲۸

(۵) فصل پنجم: — در آسامی اشعار و مناسب آن

و عروض : ۵۳

قسم اول: — در آسامی اشعار : ۵۳

قسم دوم: — در بیان عروض : ۶۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمہ

اس اتفاق سے ساڑھے چھ سو برس پہلے کہ ایک عالم و شاعر کئی ایک مختصر مگر مفید و کارآمد تصنیف کنزالفوائد کا ایک قلمی نسخہ مدراس کے سرکاری کتب خانہ مخطوطات مشرق میں موجود ہے۔ نسخہ کئی ہیئت جمہوری سے معلوم ہوتا ہے کہ تخریفاً سووا سر، شہزادہ سو سال پہلے کا ہوگا۔ کتب کی فرو گذاشتیں اور تصرفات نسخہ میں پسروں جگہ نمایاں ہیں۔ اس کے مصنف حسین محمد شاہ ابن مبارک شاہ انصاری، جیسا کہ خود انہوں نے اپنے دیباچہ میں ذکر کیا ہے، عہد سلطان علاء الدین خلجی (شوال سنہ ۶۹۲ تا ۱۱ شوال سنہ ۷۱۷ ہجری مطابق اگست سنہ ۱۲۹۵ء تا ۹ جنوری سنہ ۱۳۱۶ء) کے مصنف و شاعر ہیں، ان کا لقب شہاب تھا اور تخلص انصاری کرتے تھے۔ اس سے ظاہر ہے کہ وہ اندر خسرو دہلوی کے دمعصر ہیں۔

افسوس ہے کہ اسے پرانے زمانہ کے عالم و شاعر کے نسخہ تو حالات ہی کسی تذکرہ میں ملتے ہیں اور نسخہ کنزالفوائد ہی کے کسی دوسرے نسخہ کا کہیں پتہ چلتا ہے۔ اس باب میں میں نے بہتیری جست و جو کی، عالم و شعرا کے بیسیوں تذکروں میں اور دنیا کے مختلف کتب خانوں کی فہرستوں میں ڈھونڈا لیکن افسوس ہے کہ ان کے حالات و تصانیف کا ذکر نہ ایک طرف نہ کہیں ان کے نام ہی کا نشان ملا اور نہ کنزالفوائد میں کسی دوسرے نسخہ کا حق لکھا۔

نوران درس و تدریس میں طلباء کی سہولت کی خاطر اپنے روزمرہ کے درسوں کو قلمبند کر کے ایک کتاب کی صورت میں ترتیب دیا ہو اور اسی بنا پر کنزالفوائد معرض وجود میں آئی ہو۔

مصنف نے کنزالفوائد کو پانچ فصلوں میں اور ہر فصل کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے۔ پہلی فصل کی دو قسموں میں ”فضیلت شعر“ اور ”فضیلت شعرا“ پر اظہار خیال کیا ہے۔ دوسری فصل کی دو قسموں میں ”حقیقت شعر“ اور ”حقیقت شاعر“ پر بحث کرتے ہوئے واضح کیا ہے کہ فی الحقیقت کیسے کلام کو ”شعر“ اور کیسے صاحب کلام کو شاعر کہا جاسکتا ہے۔ تیسری فصل میں ”قافیہ“ اور ”رئیف“ کے اقسام پر روشنی ڈالی ہے۔ چوتھی فصل میں معائب و محاسن شعر کو واضح کیا ہے اور محاسن شعر کی مختلف قسمیں بیان کرتے ہوئے جابجا خود اپنے کلام سے ہر ایک کی مثال پیش کی ہے۔ پانچویں فصل میں ”آسانی اشعار“ اور ”عروض“ کے قواعد وغیرہ کو بیان کیا ہے۔

مولف کنزالفوائد حسین محمد شاہ انصاری نے نہایت اختصار کے ساتھ علم معادی و بیان اور علم عروض سے متعلق تمام ضروری چیزیں اس مختصر سی تالیف میں جمع کر دی ہیں۔ باوجود اس اختصار کے شاید ہی کوئی ایسی صنعت ہوگی جو مولف سے چھوٹ گئی ہو۔ اور علم عروض میں بھی شاید ہی کوئی ایسا وزن ہوگا جو فارسی شاعری میں آتا ہو اور مولف نے اس کا اندارج نہ کیا ہو۔

مولف نے جب تالیف بیان کرتے ہوئے یوں لکھا ہے :-

”خاطر برآں آسود کہ دریں علم مختصرے بسازم و رسالہ

پردازم۔ بدیم کہ اہل فضل دریں فن کتابہاے محمد ساختہ اند و

شاید اس ساڑھے چھ سو برس پہلے کے مصنف اور امیر خسرو دہلوی کے ہمعصر کی ایک یہی قلمی یادگار ، مذکورہ بالا نسخے کی صورت میں ، دستبرد زمانہ سے بچ سکی ہے ۔

یہ نسخہ زہر اشاعت اسی مذکورہ صدر ایک نسخے سے تیار کر کے شائع کیا جا رہا ہے تاکہ ہندوستان کے ایک پرانے مصنف کی ایک رہی سہی قلمی یادگار نہ صرف تلف ہونے سے بچ جائے بلکہ موجودہ و آئندہ نسلیں اس کا رآمد و مفید تصنیف سے استفادہ بھی کرسکیں ۔

کنزالفوائد کے مطالعے سے یہ امر صاف ظہر ہوتا ہے کہ حسین محمد شاہ ابن مبارک شاہ انصاری الحلقہ دہ شہاب کو علم معانی و بیان اور علم عروض سے نہ صرف طبعی دلچسپی تھی اور وہ شعر کی باریکیوں ، اس کے لطائف و محاسن اور اس کے نماثر و معادب سے بھی بخوبی واقف تھے بلکہ اس فن میں کمال رکھتے تھے ۔ اس ضمن میں وہ برسمیل تذکرہ اپنے دیباچہ میں یوں فرماتے ہیں :—

’چوں در شعور شعر شروع کردم و شعا در آن را در تصرف آوردم بس کہ در دقت اشعار خوض داشتم سر موید از دقائق آن فرو نگذاشتم ۔ چنانکہ از قواعد و ابوازم اشعار حظ وافر و نصیب کامل حاصل شد ، سودای تصنیف در سر افتاد و تمنای تالیف رو بہ من نہاد ۔‘

گو انصاری نے ذکر نہیں کیا ہے پھر بھی قارئین سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ ان کی زندگی کا ایک شغل طالب علموں کو پڑھانا بھی رہا ہوگا اور ما سوا اور علوم کے خصوصاً علم معانی و بیان اور علم عروض ضرور پڑھا ہوا کرتے ہوں گے ۔ یہ بھی بعد از قیاس نہیں کہ

کنزالفوائد : ہن انصاری نے مثال کے طور پر جو جادجا خود اپنے

اشعار درج کئے ہیں اس سے یہ توقع کی جاسکتی تھی کہ عہد سلطان علاء الدین خلجی کے ایک عالم و شاعر کی تہ صرف ایک نثری تصنیف بلکہ اشعار کی بھی ایک خاصی تعداد سے شائقین ادب فارسی روشناس و بہرہ اندوز ہو سکیں گے مگر افسوس ہے کہ کاتب نے بہت سی جگہ مثالیں درج نہیں کی ہیں اور اس طرح مصنف کے بہت سے شعر حذف ہو گئے ہیں۔ پھر بھی باوجود ان محذوفات کے کنزالفوائد میں ان کے کم و بیش پونے دو سو شعر چاروں طرف بکھرے ہوئے ملتے ہیں۔ کاتب کی طرف سے یہ محذوفات نہوتے تو انصاری کے اشعار کی تعداد ڈھائی سو تک پہنچ جاتی۔ اسے موقعوں پر جہاں کاتب نے مثال درج نہیں کی ہے وہاں میں نے دوسرے لوگوں کے اشعار سے مثالیں فراہم کر دی ہیں تاکہ اس کارآمد تصنیف کی افادت میں کوئی نقص واقع نہ ہو۔

یہ نامناسب معلوم ہوتا ہے کہ ہندوستان کے ایسے پیرانے شاعر اور امیر خسرو دہلوی کے ہم عصر کے اس قدر اہیات میسر آنے کے بعد ان کو یوں ہی بے تبصرہ چھوڑ دیا جائے۔ انصاری کے یہ پونے دو سو شعر جو کبھی صنائع لفظی و معنوی اور کبھی مختلف اوزان بدور کے واضح کرنے کی خاطر اس تالیف میں درج کئے گئے ہیں گو کلار انصاری پر پوری روشنی ڈالنے کے لئے کافی نہیں ہیں تاہم اب جو کچھ بھی ان کے کلام سے میسر آسکا ہے اس سے حتیٰ المقدور فائدہ اٹھانے کی کوشش کی جائیگی :

انصاری کے اشعار جو کنزالفوائد میں چاروں طرف بکھرے ہوئے پائے جاتے ہیں ان کا بغور مطالعہ کرنے سے یہ خیال پیدا ہوتا ہے کہ شاید ان کا کلام نہ صرف قصائد و غزلیات و رباعیات بلکہ مثنویات

چیز ہے محسوس پر دراختہ ، لیکن ہر کسے گزیرتہ سفتہ است و در یک فن سخن گفتہ - اگر یکے بیان صنائع کردہ است ، سخن محاذیب در میان نیامورده است - و اگر کسے شرح قافیہ صواب دیدہ است ، سخن عروض دسمجیدہ: است ، و در مضمار دانش هیچ شارسہ ذکر قافیہ با ردیف در یک محل ذکر نہ است ، فضیلت شعر و حقیقت آن در بیان نیامورده اما چون من استظهار و استحضار آن دارم کہ ایں جواہر را بہ یک سلی در آرم ، انتظام قواعد و اجتماع لوازم اشعار صواب دیدم و ایں در و لالی را بہ یک رشتہ در کشیدم ۔“

غرض کنزالفوائد: اپنی نوعیت اور موضوعات کے لحاظ سے گو بہت مختصر لیکن نہایت مفید کتاب ہے جس میں قواعد فن شعر سے متعلق تقریباً تمام نکات ایک جگہ جمع کر دیے گئے ہیں - جیسا کہ میں اوپر لکھ چکا ہوں انصاری نے اس کتاب کو طالب علموں کے لئے اور ان ہی کے معیار کو ملحوظ رکھتے ہوئے تالیف کیا ہے - کنزالفوائد کی ہر ایک فصل ان الفاظ سے شروع ہوتی ہے : ”بدان“ ارشاد اللہ تعالیٰ ، اس بنا پر قیاس کیا جاسکتا ہے کہ ان کا مخاطب شاید ان کا ہر ایک شاگرد ہے اور مولف نے اپنی طرز بیان اور مثالوں سے اس کی کوشش کی ہے کہ فضیلت شعر و شعرا ، حقیقت شعر و شعرا ، قافیہ و ردیف ، محاذیب و محاسن شعر اور علم عروض کے تمام نکات و قواعد بہ آسانی اس کی سمجھ میں آجائیں اور بحور و اوزان کی بعض گتھیاں اپنے خاص طریقہ تقسیم اور دائروں ، تشریح اور مثالوں سے سلجھا دی ہیں تاکہ یہ چیزیں بغیر کسی دقت کے اس کے ذہن نشین ہو جائیں ۔

حسن اتفاق سے انصاری کی تین رباعیاں بھی اسی تالیف میں مثالوں کے تحت میں آگئی ہیں اور خاصی اچھی ہیں۔ ان میں سے ایک رباعی صنعت معنی میں لکھی گئی ہے۔ معنی کے لغوی معنی ہیں ”اندھا کیا ہوا، اندھا بنایا ہوا“، لیکن صنعت شعر میں معنی ایسے ایک شعر یا اشعار کو کہتے ہیں جن میں کسی کا نام اس طرح لایا جائے کہ جادی النظر میں تو پیشیدہ ہو لیکن بعض اشارات و کنایات سے اس کا پتہ لگایا جا سکے، مثلاً جس طرح انصاری نے کہا ہے :

رباعی

دل را بہ غم زلف چو شامے بدھم عقل و خرد و هوش تمامے بدھم
صد جاں اگر دم دھید اندر غم او تا بر سر جان نہم بہ نامے بدھم
شاعر نے رباعی کے تیسرے اور چوتھے مصرعے میں کہا ہے کہ اگر مجھے سو جانیں دی جائیں گی تو بھی میں ”جان“ کے سر پر یعنی ”ج“ پر ”تا“ کو رکھوں گا اور اس ایک نام پر وہ سب جانیں لے ڈالوں گا۔ ”تا“ کو ”ج“ پر رکھنے سے ”تاج“ بنتا ہے اور شاعر کا مقصود یہی نام ہے۔

انصاری کی دو اور رباعیاں خیل میں پیش کی جاتی ہیں جو ”مستزاد“ کی مثال کے تحت میں آئی ہیں۔ پہلی رباعی میں دو مصرعوں کے بعد مستزاد یعنی کلمۂ زائد از وزن لگایا ہے اور دوسری رباعی میں ہر مصرعے کے بعد :

(۱) آیام بہار و من جدا از بر یار

پیہم شب و روز

چون بلبل دل شیفۂ من نالمر زار

افسوس کہ در حسرت آن لالہ عذار

در گریہ رسوز

بہ شور ذراق می رود فصل بہار

وغیرہ پر بھی مشتمل رہا ہوگا۔ ان اصناف شعر میں سے ہر ایک کے نمونے ذیل میں پیش کئے جائے ہیں :

خیال ہوتا ہے کہ انصاری نے کم سے کم اپنے سات آٹھ قصیدوں سے شعر اخذ کر کے اس تالیف میں مثلاً پیش کئے ہیں۔ چنانچہ ذیل کے دو شعر ظاہر ان کے کسی ایک قصیدے کے معلوم ہوتے ہیں جو کسی پادشاہ یا حاکم کی مدح میں انھوں نے لکھے تھے :

بہ گاہ بزم و اندر رزم داری ہمت و ہیبت
کزیں دلہا کنی خرم و زان جاں ہا کنی ابتر
چہ ہمت ہمت بخشش چہ بخشش بخشش جان ہا
چہ ہیبت ہیبت حملہ چہ حملہ حملہ صفدر

ذیل کا شعر بھی ایک اور مدحیہ قصیدے سے ماخوذ معلوم ہوتا ہے :

اگر بگویم خورشید را کہ بندۂ دست ز بندگی تو او را بسے شرف باشد

علیٰ ہذا القیاس ذیل کے پانچ شعر بھی کسی جداگانہ مدحیہ قصیدے سے تعلق رکھتے ہیں :

(۱) آزرده نیست هیچ کس از دولتمت جز آنک

یا از طریق شرم متحد بیرون نہاد

(۲) تا طویل و بسیط بحر بود

عمر و ملکش طویل باد و بسیط

(۳) نامردم و سیاه دل و سفید ایست آن

با چوں تو خوب خلق کہ کیں آوری کند

(۴) گر ترا باید کہ ماند نام نیکت جاوداں

این سعادت را بجز در شعر نتوان یافتن

(۵) مرا زمانۂ جافی جفا نمودہ بسے

بزرگوارا انصاف من ازو بستان

غزل

اے گل باغِ لطافت کہ ز گل تازہ آری فتنۂ اہل دلی ، آفت صاحبِ نظری
 من کہ باشم کہ ترا دل بدھم باندھم تو چنانہی کہ دل از دست ملائک جبری
 روے زیبائے ترا دیدم و دیوانہ شدم اے پریروے ندانم ملکی یا بشری
 روے خوبان ز پے بردن دل گرچہ بلاست کس بدین شکل نہ باشد تو ہلایے دگری
 من بہ دیدار تو حیران و ز خود بیخبرم تو خود آشفتنے خویشی و زمن بیخبری
 یک زمانے ز دل شیفته ام دور نہ بس کہ در خاطر من ہر نفسے می گذری
 شور در شہر فگندی کہ سراسر نمکی عیش من تلخ چہ داری کہ لبالب شگری

گر ببینی بہ غم عشق خرد انصاری را
 چون سر زلف خود آشفتنے و درہم نگری

ذہل میں ایسے اشعار پیش کئے جاتے ہیں جن سے انصاری کی
 غزل گوئی کا مزید اندازہ ہو سکے :-

ممکن ہے کہ انصاری اپنے زمانے کے کافی مشہور شاعر رہے
 ہوں۔ اپنے کسی دوست سے مخاطب ہو کر اس باب میں وہ یہی
 فرماتے ہیں :

ہبی ترا نرسید مست شعر انصاری و گرنہ گفتہ او در جہاں کجاست کہ نیست
 اس خیال کو کہ عشق میں کوئی عمدہ و قصداً مبتلا نہیں
 ہوتا بلکہ از خود یہ ارادہ گرفتار ہو جاتا ہے کس خود پی و اختصار
 کے ساتھ بیان کیا ہے :

می ندانستم کہ افتم در غمت خود ندانند تا نیفتند آدمی
 معشوق کی بیدردی اور زمانے کی بیدادی کو کن مختصر الفاظ
 میں اور کس سلاست سے بیان کیا ہے :

قسم تو آمد مگر انصاریا جور بتان و ستم روزگار

(۲) تا من چیزم جا تو وفا خواہم کرد پیہ ہیچ جفا

غم ہاے ترا بہ سینہ جا خواہم کرد از رات وفا

جز وصل تو آرزو نہ خواہم کردن اے راحت جان

مہرِ ہمت دلبران رہا خواہم کرد از دہر تبرا

اس تالیف میں بعض اشعار ایسے بھی آئے ہیں جن کے متعلق

قیاساً کہا جاسکتا ہے کہ انصاری نے شاید ان کو اپنی بعض مثنویوں سے لیکر مثلاً پیش کیا ہے۔ چنانچہ ذیل میں تین شعر درج کئے جاتے ہیں جو انصاری کی کسی ایک مثنوی کے معلوم ہوتے ہیں۔

(۱) خردی پی پیخورد بنائے دیار سخن تا قیامت بیوں یایدار

(۲) گی از موم سازد گلے اوستاد درو بوے گل چوں تو اوند نہاد

(۳) بیا ساقی آن جام گلگون بیا کہ گل باز دادست در مرغزار

اسی طرح ذیل کے دو شعر بھی انصاری کی کسی اور مثنوی کے معلوم ہوتے ہیں۔

(۱) چون ہنر از عیب فراوان شود مرغ زبردست سلیمان شود

(۲) ہرکہ بیوں مست ہے عشق یار تا بہ قیامت نہ شود ہوشیار

علیٰ ہذا القیاس ذیل کے دو شعر بھی ان کی ایک عشقیہ مثنوی

کے معلوم ہوتے ہیں :—

مرا شوریدہ خاطر چند داری چہرا بر جان من رحمہ نیاری

بیا ہنگر کہ من مہر بہ زاری بیا کہ دم کہ کہ دم جا تو یاری

اس تالیف میں ایسے اشعار کی اکثریت ہے جن کے متعلق قیاساً

کہا جاسکتا ہے کہ انصاری نے ان کو شاید اپنی غزلوں سے لیکر مثلاً پیش

کیا ہے۔ حسب اتفاق سے ایک جگہ انصاری نے اپنی ایک پوری غزل بطور

مثال درج کی ہے جو حسب ذیل ہے :

یک روز از دو لعل نگارم سے بوسہ داد
وز بہر چارمیں بہہ شش و پنج در فکند

” نیک و بد “ کو ذیل کے شعر میں کس عمدہ دگی سے نبھا ہا ہے !

مہر من و جہاں افسانہ جہاں شد
خود نیک و بد بہ عالم ہرگز نہاں نہاند

ادصاری نے ذیل کے اخلاقی شعر میں کیا ہی عمدہ بات بیان کی
ہے کہ جس کی عقل ماری گئی ہے وہی برے افعال کا مرکب ہوا
ہے اور اپنے کئے کا نتیجہ بھگتا ہے ورنہ طریقہ زندگی نیک کرداری
کے سوا اور کچھ نہیں :

کردار نیکو خوش ہود باشد بدی را بد خرد
در مرغزار ایں جہاں چیزے کہ کاری بدروی

معشوق کے حسن و جمال ، عشوہ و ادا ، کرشمہ و ناز و غیرہ کے

بعض پہلوؤں پر ادصاری نے یوں روشنی ڈالی ہے :

(۱) چہ نگاری نوندانم کہ چنیں روح فزائی

نتوان کرد تصور کہ تو در وصف درآئی

(۲) لب و دہان و رخت را چہ مانند لب

یکے عقیق و دوم غنچہ و سوم گلزار

عقیق و غنچہ و گلزار را بہ عہد تو نیست

یکے بہا و دوم قیمت و سوم مقدار

(۳) بماندہ ام بہ تمیر چو نقش گیرانہ

ندانم آن گل نازک گلے است یا اندام

(۴) بہ زلف و رو و اندام و لب شیرین تو ماند

شب تیرہ ، مہ روشن ، گل ناز ، مہ امہر

(۵) ترا کہ زلف سیاہ است و مشکبو ، بدہد

نسیم را نفس جان فزا و شب را رنگ

ذیل کے مطلع میں لفظ ”سائل“ کے دو معنیوں [(۱) مانگنے والا -

(۲) بہنے والا ، رواں] ہو کر کس قدر لطافت پیدا کر دی ہے :

بہ آب دیدہ وصالش نمی شود حاصل

چہ سود ازاں کہ بود دیدہ روز و شب سائل

ذیل کے شعر میں بھی لفظ ”پر“ کے دو معنی (ٹہرہ و مہوہ -

آغوش و کنار) حسن شعر کو دو بالا کر رہے ہیں :

دخل جلاے تو کردیم ذہان اندر دل گرجود بخت مساعد بہ بر آید روزم

اسی طرح لفظ ”راست“ بھی دو معنوں (سیدھا - سچا) کا حامل

ہو کر ذیل کے شعر میں دھرا مزہ پیدا کر رہا ہے :

سروگرد گوید چو قدتِ راستم مشنوا زوے این سخن چوں نیست راست

معشوق کے حسن دلکشی کی تعریف کرتے ہوئے لفظ ”جام“ کی

تکرار سے ذیل کے شعر کو کس قدر پر لطف بنادیا ہے :-

اے ہمہ شکل دلاویز ترا دادہ خدای

جائے آن است کہ در دیدہ ما گیری جائے

گریخت عاشقانہ میں کیا ہی نازک دکتہ پیدا کیا ہے ! ذیل کا شعر

ملاحظہ ہو :

نمی دمائی رخ تو بہ چشم گردانم

ہوا چو ابر کشد آفتاب نغماید

اپنے آپ میں اور معشوق میں مماثلت کس خوش اسلوبی کے

ساتھ پیدا کی ہے ! ذیل میں دو شعر بطور نمونہ پیش کئے جاتے ہیں :

(۱) من و تو ہر دو دوست و مست استیم تو ز جام دے و من از چشم

(۲) تن من چوں میان تو تارم است دیدہ چوں لعل کو گہر بارے است

کیا ہی خوش سلیقگی ، شوخی و معنی آفرینی کے ساتھ ذیل

کے شعر میں ایک سے چھ تک اعداد گن دگے ہیں -

(۶) چارگہ سراے من ہے تو فروغ کے دھند
شمع توٹی ہے مجلسِ مہمانہ توٹی ہے منزلِ

(۷) زہر ہے یاد تو شکر می شود
شام ہے روئے تو سحر می شود

(۸) آن بت ہے مہر باز عہدِ محبت شکست
صبر در آمد ز پای عقل دروں شد ز دست

(۹) کنوں کہ رونق بستاں بہار پیدا کرد
مرا ہوائے رخ آن نگار شیدا کرد

(۱۰) روز و شب چشم ہے رہ دارم و دیرساں باشم
مگر از سوئے تو در من خبر آید روزے

(۱۱) انصاری از ہوایت شد غرقِ خوں دہدہ
اے کاشکے ز کردہ دل با تو آشنائی

ذیل کے دو شعر بھی انصاری کی صنعت کاری و قادر الکلامی کے
اچھے نمونے ہیں :

(۱) اے یار توٹی کہ دل ربودی از من

عیار توٹی کہ دل ربودی از من

(۲) یارا غم ہجران تو آورد بجاں

ما را غم ہجران تو آورد بجاں

قصیدہ، رباعی و غزل کے علاوہ انصاری کے مسطع کے چند نمونے
حسن اتفاق سے کنز الفوائد میں موجود ہیں۔ مسطع موٹی پروزے کو کہتے
ہیں اور مسطع جو اسی سے مشتق ہے مولیوں کی لڑی کو۔ شاعری میں
مسطع چند مصرعوں کی لڑی کو کہتے جن میں قافیے کی بھی رعایت
رکھی جاتی ہے۔ مہرجم، مخمس، مسدس، مثنیٰ، معشر اسی مسطع
کی شاخیں ہیں جن میں مصرعوں کی تعداد مقرر ہوئی ہے لیکن
مسطع میں مصرعوں کی تعداد کا کوئی خاص تعین نہیں ہوتا۔

انصاری نے مولی کی لڑیاں اس طرح پروٹی ہیں :

- (۶) دلم از دست می شود چون تو
جام مے را به دست می گیری
- (۷) دل ز من بستد به شوخی دلبرے
دلبرے ، شیریں لبے ، جاں پرورے
- (۸) عارض گلگون تو خے چو کند گوئی
قطرۂ سیمین چکد از ذقن یاسمین
- (۹) سر آن دو چشم گردم که گدازد
بکشد هزار بیدل ببرد هزار جاں را
- (۱۰) آن نگار روح فزایم که مسحت می رود
در هواے او دلم ز دست می رود
- (۱۱) در تماشای چمن کردن تو وقت سحر
گل چو رویت بود و روع تو چو گل باشد
- (۱۲) درمشکن این چمنی که ز سودای زلف تو
انصاری شکسته پریشان شدن گرفت

انصاری اپنے حال عشق کی مختلف صورتوں اور پہلوؤں پر اس طرح
روشنی ڈالتے ہیں :

- (۱) اگر مجال بود دوستان بگویند
ہمیں قدر کہ گرفتار است انصاری
- (۲) من نکو دانم چو انصاری طریق
ورکے در عاشقی پنہم دهد نادان بود
- (۳) غوغا مکن انصاری گر شیطنت یاری
آن بہ کہ نگہداری اسرار ز بیگانہ
- (۴) نگارا ز جور فراقست بجانم
چہ تدبیر سازم بہ عشقت ندانم
- (۵) برفی و خیزی اے پری رو
صبر از دل و اندہ از روانم

جلیل ز باغ دلدرجا
 (از شوق شد نغمه سرا)
 وان عندلیب خوش نوا
 بر روی گل شد مبعلا
 اے ساقی گل رخ بیا
 خوش کن زمانے وقت ما
 در ده مے گلگون که قا
 نوشم به روی یار خود

(۱) ای جان من ، جانان من

رو به خوشی بستان من

رحمے بکن بر جان من

بر من شبے مهماں بیا

دارم امید ای نازنیس

قا با تو باشم همنشیں

مهرے بکن ، بگذار کیس

بر من شبے مهماں بیا

(۲) یارے اسم ما را دلربا

دارد جمال جان فزا

رویش به از تری سما

زلزش به از مشک خطا

سرو روان ، غنچه دهان

سوسن زبان ، لاله رخان

آرام جان ، روح روان

حورے چنان ، ماه سما

(۳) دلم بر جود ناگه دلربای

یکے بد خوی ، شوخے ، بیوفای

به خنده دلدریبه ، جان فزای

به غمزه ناوک اندازے ، بلای

به عشقش می زخم من دست و پای

مگر روزه در آید در کنارم

(۴) آمد نوا جان فزا

صحن چمن شد دل کشا

وز آجوبه انگل باد صبا

بنفشه هر سو عطرسا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمد مر صانع را که صنعت او بیاد ضماثر ارباب معاضی را به توشیح و شاح انواع دقاق پیراسته، و شکر مر قادر را که قدرت او قلاده رقاب خواطر اصحاب مباحثی را به ترصیع جواهر اصناف حقائق پیراسته، حکیمه که عرش مربع اثر حکمت اوست و قدیمه که چرخ مدور دلیل بر قدرت او، بحر عمیق از الوان عجائب و غرائب به فضل وافر ملون کرده فطرت اوست، و صحن بسیط از احساس لطائف و ظرائف به کرم کامل مجنس کرده صنعت او، شعر

فَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَّهُ آيَةٌ
تَذَكَّرُ عَلَىٰ أُنْهَىٰ وَاحِدٍ

و تشریف شرف شعر شعار و دثار شعرا گردانیده، شعر :

فَحَمْدًا لَّهُ تُمَرٌ حَمْدًا لَّهُ
عَلَىٰ مَا كَسَانَا رِداً الْكَرِيمِ

رحیمه که در فضیلت بر سالکان مسالک فضل بهشاده و اهل توحید را به ادای شکر این نعمت راه داده، شعر :

فَشُكْرًا لَّهُ تُمَرٌ شُكْرًا لَّهُ
عَلَىٰ مَا هَدَانَا بِشُكْرِ النِّعَمِ

و قریض درود که شعری بیته از آن نهاید، و قصیده تحیتیه که نظر پروین نثر آن شاید، مقفی به اخلاص و مردف به اختصاص بر سید کائنات و زبده موجودات که در فصاحت افصح فصحا بود که "أَنَا أَفْصَحُ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ" و در بلاغت ابلغ بلغا می نمود "أَدْبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي" رسولی که غرّه او مطلع ماه رحمت شد، آیه : و ما ارسلناک الاّ رَحْمَةً لِّلْعَالَمِینَ، و نمیه که رسالت او مقّم باب نبوت آمد، آیه :

و لیکن هر کسه گورهره سفته است و در یک فن سخن گفته. اگر یکه بیان صنائع کرده است، سخن معائب در میان نیاورده است. و اگر کسه شرح قافیه صواب دیده است، سخن عروض دستچیده است، و در مضمار دانش هیچ فارسه ذکر قافیه با ردیف در یک محلّ نکرده است و فضیلت شعر و حقیقت آن در بیان نیاورده. اما چوں من استظهار و استحضار آن دارم که این جواهر را به یک سلک درآرم، انتظام قواعد و اجتهام لوازم اشعار صواب دیدم و این درر لالی را به یک رشته درکشیدم. چون از دقیقه "فلها سلم مکثارا و قل له عثارا" باخبر بودم، از بطالت اطالت اقلالت نمودم و اخبان قبان این عروس زیبا را به اکتحال اختصار مکتمل کردم و بر منصفه مزین ایجاز در جلوه آوردم، شعر :

أَوْجَزْتُ ذِكْرِي وَ فَيَّ الْإِيْجَازَ فَائِدَةً
وَ الْإِكْرَامُ مِنَ التَّطَوُّيلِ تَصْدِيقُ

و درین کتاب ده بیت برای تزئین از گفته قدما تضمین کردم و داد قواعد شعر دادم و کنز الفوائد نام نهادم، مرکب به انواع فضل و مفصل بر پنج فصل، هر فصلی منقسم به دو قسم مزدوج چون روح و جسم: فصل اول در فضیلت شعر و شعرا، و فصل دوم در حقیقت شعر و شعرا، فصل سوم در بیان قافیه و ردیف، فصل چهارم در معائب و صنائع فصل پنجم در عروض و اسماء اشعار.

فصل اول در فضیلت شعر و شعرا

قسم اول در فضیلت شعر

بدان، ارشدک الله تعالی، که رسول وافر علوم دینی و کامل شعور به زبان گهر نثار "و ما یَنطِقُ عَنِ الْهَوَى" در فضیلت شعر سخن می راند و به بیان درر بار "إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى" و شعر را دیوان عرب می خوانند که

و لکن رسول اللہ و خاتم النبیین (صلی اللہ علیہ و سلم) -

و بیتہ از آن قصیدہ کہ عروض آن از قصور قیض و ضرب آن از کسور حذف سالم باشد بر صحابہ مختار از مهاجر و انصار کہ منشد شعر شریعت و مشید بیت طریقت بدودہ اند .

و محامد مدید و مدائح طویل بہ درگاه مہلکت و بارگاہ سلطنت سلطان السلاطین ظل اللہ فی العالمین ، مالک مدائن المشارق و المغرب ، علام الدنیا و الدین ابوالمظفر محمد شاہ السلطان سکندر الثانی - ایزد تعالی آن درگاہ جہاں پناه را از زحاف ارکان و اعتدال دوران در امن دارد و دولت مترادف و ظفر متواتر مازاد ، شعر :

تا طویل و بسیط بحر بود
عمر و ملکش طویل باد و بسیط

بعد حمد و صلوة و ادعیہ واجبات ناظم در این نظام و کاشف غرر این کلام ، حسین محمد شاہ مبارک شہ انصاری الملقب بالشہاب می گوید کہ چون در شعور شعر شروع کردم و شعاع در آن را در تصرف آوردم بس کہ در دقت اشعار خوضہ داشتم سر مویہ از دقائق آن فرو نگذاشتم - چنانکہ از قواعد و لوازم اشعار حظ وافر و نصیبہ کامل حاصل شد ، سودای تصنیف در سر افتاد و تمناہ تالیف روی بہ من نہاد - خواستم تا ازین معرض اعراض نہایم و در محل " مَنْ صَنَفَ فَقَدْ اسْتَهْدَفَ " درنیایم - اما ذکای طبیعت و صفای رویت جانگ بر زد کہ

لقد نطقبت افارغُ هذا الراي بطلا
و غادرت اجیاد الخواطر عطلا

برین قضیہ شوق تصنیف غالب شد و عشق تالیف جاذب گشت و خاطر بر آن آسود کہ درین علم مختصرہ بسازم و رسالہ پردازم - دیدم کہ اہل فضل درین فن کتابہای معتمد ساختہ اند و چیزہای معتبر پرداختہ .

(۱) جنبش اول که قلم بر گرفت

حرف نخستین ز سخن در گرفت

و باز چون ایزد تعالی خواست تا حیران ماندگان تیره ضلالت
و پیریشان گشتگان صدرای جهالت را به سعادت هدایت رساند و از
شقاوت غوایت باز رهاشد در نبوت در عالم بکشاد و از عالم غیب پر
انجیا سخن فرستاد، نظم

(۲) سخن از گنبد کبود آمد

ز آسمانها سخن فرو آمد

گر بده گوهری و راه سخن

آن فرود آمده بجای سخن

سخن گوهری است زیبا و دلخواه است لالا، مقرر ذوقان بصیر
و میرهن منتقلان روشن ضمیر است که چون چنین جوهری تمین به نظام
نظم منظم گردد عقدی شود به نظیر و سطح بود دلپذیر - گوهر
نظم سفتن از غایت دراست باشد و سخن منظوم گفتن از نهایت
گیاست بود - نظم را پایه ایست منیع و شعر را درجه ایست رفیع،
"حسن الکلام یعز بک و یرفعک" نظم از هر ذهنی نظر نتوان داشت،
و شعر از هر طبیعتی توقع نتوان کرد - نظم را قرینگی می باید صافی و
شعر را طبیعتی می باید وافی -

رسم رؤسای عرب این بود که اگر یکی از اینان ایشان نظم
ساختن نداشتند و شعر گفتن نتوانستند، او را خوار داشتند و در
انجمن خویش نگذاشتند، و آن کس را پلید خواندند و از جمع
خویش برون راندند، خلق از صحبت او تنگ آمده و اقربا را از قربت
او تنگ آمده - امرؤ القیس یکی از اینان ملوک عرب بود - پدر او از

(۱) این بیت از نظامی گنجوی است - (۲) ابیات ذیل هم از نظامی
گنجوی است -

”الشعر ديوان العرب وترجمان الادب و ضابطهٔ تغيير” و ما عَلَّمَهُ الشَّعْرَ - و شعر از حکمت تقدیر می فرماید و صاحب تقدیر است و به شاعر حکمت شعر را باز می نماید که ”إِنَّ مِنْ الشَّعْرِ لِحِكْمَةً“، ذکا طبعیت و صفای قریحت را روشن و مبرهن است که هر کرا از خزانهٔ ”يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ“ و مَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ، نقد به دست نباید ، پای در طریق شعر نتواند نهاد و طلسم گنجینهٔ ”الشعر ديوان العرب“ و معدن حکمتها و كنزاً دِيَهَا نتواند کشاد - اشعار را ذوق به ضابطهٔ حکمت فراهم نتوان آورد و الفاظ فاذاق به رابطهٔ عقل باهم نتوان کرد در ترکیب اشعار حلیهٔ عقل روی می نماید و در ترتیب الفاظ قیمت مرد پیدا می آید ، فیه بحار الفهم و یفرط البوهم و یسرع العقل و ینبس قیمهٔ الهرم - و شعر صوتی است ساخته و قوالی است خواختهٔ مرد که ”الشعر صوت العقول لکلام الفحول“ ، تفضیل انسان و تکریم ایشان بر سایر حیوان به واسطهٔ سخن است - و سخن لطیفه ایست که از عالم غیب می آید و نتیجه ایست که از نفس ناطقه می زاید - آدمی حیوانی است ناطق که ”الإنسان حیوانٌ ناطقٌ“ و به فضیلت نطق بر حیوانات دیگر فاذاق - خلاصهٔ انسان دل است و زبان سخن به ضابطهٔ دل در حیز امکان می آید و به واسطهٔ زبان در میدان ظهور جَولان می نماید ، شعر :

لِسَانُ الْفَتَى نَصْفٌ وَ نَصْفُ فَوَادُهُ
فَلَمْ يَبْقِ إِلَّا صَوْنُ اللَّحْمِ وَالْدَمِ

ایزد جلّ و علا ابداع خلقت و ابداع فطرت از آفرینش قلم کرد که
”أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى الْقَلَمَ“ و مقصود از آفریدن قلم نبشستن سخن بود ، بیت :

إِذَا مَا يَدْعَأُ بِهَا خَلَّهَا انْصَرَفَتْ لَهَا
يَشَقُّ وَ تَحَى وَ شَقَّهَا لَمْ تَحُول

چون این بیت بشنید از شنیدن سر باز کشید و فرمود که: «هَذَا قَبِيحٌ» و نیز این حدیث وارد است: «الشَّعْرُ كَلَامٌ حَسَنٌ وَ قَبِيحٌ قَبِيحٌ».

اگر کسی شعر متضمن غرضی بگوید و در آن آزار مسلمانان نجوید آن شعر پسندیده است - و اگر کسی بر ضد آن پردازد و هجو مومنانه سازد نکوهیده است در گفتن شعر و جواز در آن زیبا نیست - و حدیث موزون که به زبان مبارک رسول، علیه السلام، رفته است این است: حدیث:
أَنَا النَّبِيُّ لَا كَذِبَ آدَا ابْنُ عَبْدِ الْعِظْلَبِ - و این حدیث نیز مروی است، حدیث:

مَنْ جَرَّبَ الْمَجْرَبَ حَدَّثَ دَاةَ الْغَدَاةِ - اما از گفتن شعر که اعتنا نمود است، سبب آن بوده است که چون کلام آنکه منزل می شد - رسول، علیه السلام، بر یاران می خواند و جواهر معانی آن در دامن صحابه می افشاند - طائفه کفار و اهل انکار، بعضی از حق و جهل، و بعضی از حقد و حسد، می گفتند که: «حَمْدُ شَاعِرٍ شَدِيدٌ وَ شَعْرٌ مِيْ غَوِيْدٌ» و آن را کلام الله می خواند - پیغمبر، صلی الله علیه و سلم، از گفتار کفار متحیر می ماند و ازین سبب شعر بر زبان نمی راند - حق تعالی برای رد منکران این آیه فرستاد که: «وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشَّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ» و ازین لازم نمی آید که شعر گفتن نمی شنید - زیرا که منکران سخن ناصواب می راندند و کلام الله را از خطا شعر می خواندند - اززد تعالی وحی فرستاد که: «وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشَّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ» و این برای تحقیر شعر نبود، بلکه برای تکذیب کفار بود - و جای دیگر فرموده

راه شفقت هر روز او را پیش خواندند، و همه اکرام تمام در صدر نشانده، و قواعد شعر تعلیم کرده و همه گفتن نظم ترغیب نموده - امروا القیس هیچ نوع در شعر رغبت نمی نمود و در گفتن نظم همت نمی بست - چون مدقه پیرین بگذشت، خلیق زبان تشنیه بر او بگشاد و او در زبان خلق افتاد - احوال پدر احوال او افسوس می کردند و اعمام پدر ایام او دریغ می خوردند - در مجلس احباب خوار و در محفل اصحاب به اعتبار می بود - وقتی از جمع یاران ظرف و جوانات لطیف لطائف شنیده و لطافت دیده باز گشت، و هوای نظم در دل او کار کرد و اشتیاق شعر دلش در کار آورد - هر روز در نظم می سفت و به صد آرزو و نیاز شعر می گفتند قصائد با جزالت و اشعار با سلاست انداز می کرد - چون این قصیده غرضاً به عبارت عذرا بگفت که یک بیت قصیده (۱)!

فَإِذَا نَبِيٌّ مِنْ دَكْرِ حَبِيبٍ وَمَنْزِلٍ

بِقِطِّ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَدَوَمِلْ

فضلاً و بلغای عرب جمله سر نهادند و لطافت و بلاغت این قصیده را انصاف دادند.

چون هفت قصیده گزیده فراهم آوردند، نام آن سبعیات کردند - در مطلع سبعیات این قصیده را نوشتند و در کعبه آویختند - در ایام جاهلیت آن را می پراستیدند و در نبوت رسول علیه السلام از در کعبه فرود آوردند و به حضرت رسالت بردند و به خدمت رسول علیه السلام می خواندند و پیغمبر صلی الله علیه و سلم استماع می فرمودند و در شنیدن میل می نمودند و زبان مبارک به تحسین می کشادند و هر نیمه را انصاف می دادند مگر این بیت را، نیت :

بلند آستان و نبی محمود مکان چو در مقام " فکان قاب قوسین او
 ادنی " رسید و کلام " فإوحی الی عبده ما أوحی " شنیده به سعادت
 رسیده و کرامت دیده باز گشت ، زیر عرش رسیده ده گنجینه در
 بسته دید - دست نیاز به حضرت به نیاز برداشت و گفت که ،
 " یا الهی درین گنجینه ها چیست و این کنوز نصیب کیست ؟ "

از حضرت ذوالجلال و لایزال فرمان آمد که ، " این خزائن اسرار من
 است - و در هر خزینه ده هزار سخن است - اشارت کن که تا هر
 گنجی که نصیب تست در آن بکشاید و اسرار آن بر تو پدید آید - "
 رسول ، علیه السلام ، بر هر در که انگشت می نهاد ، به واسطه
 کلید می کشاد - و از آن ده خزینه یک در گنجینه بسته ماند . و
 از آن ده در که باز کرد خود هزار سخن در نظر آورد . فرمان شد که ،
 " ای رسول ما ، و ای خاتم انبیا ، (صلعم) ازین سی هزار سخن در نهان
 دار ، و در سی هزار دیگر مخپری ، اگر بگوئی رواست و اگر نگوئی
 فرمان ترا است - "

رسول ، علیه السلام ، محتاجات کرد که ، " ای الهی ، به کرم خاستگاهی
 ده در گنجینه بر من کشادی و بر اسرار آن مرا اطلاع دادی ، یک در گنجینه
 چرا نمی کشائی و اسرار آن چیست که مرا نمی دهائی ؟ " ایزد تعالی فرمود
 که ، " این گنجینه از خزائن اسرار ما است ، و قفل این گنجینه
 زبان شعرا است - " چو رسول ، علیه السلام ، از معراج باز آمد ،
 آنچه از آن گفتنی بود می گفت و آنچه نهفتنی بود می نهفت
 روزی در صدر رسالت نشستم بود ، حسن ثابت شعره بیارود
 و در حضرت نبوت ادا کرد - صحابه را به غایت ستوده می نمود -
 رسول ، علیه السلام ، که نیز آن شعر را می ستود ، زبان مبارک بکشاد
 و از فضیلت شعرا خبر داد و گفت ، " چو من در شب معراج زیر عرش

است که ، ”وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ“ ، یعنی قرآن گفتار شاعر نیست ،
بل کلام حضرت ربّانی و کتاب دارگانه یزدان است که منزل شده است -

پیغمبر ، علیه السلام ، هیچ وقت کسی را از شعر گفتن منع
نفرموده است ، مگر آن گاه که در آن مذمت مسلمانان بوده است ، و
این معروف و مشهور است که حسان ثبیت در سفر و حضر و در خلا
و ملا حضرت نبوت را شعر گفته است و در ذمت آن درگاه به کرات و
مرّات سفته و پیغمبر ، صلی الله علیه و سلم ، در استماع آن گوش
داشته است ، و در سماع آن هوش گماشته ، و او را به احسان و تحسین
مشرف و مکرّم گردانیده ، که اگر شعر منہی و منفی بود ، رسول ،
علیه السلام ، اصغیان نموده -

آن که سخن را از راستی انداخته اند و احسن اشعار امّ اکذّبه ،
حجت ساخته اند ، نمی دانند که صاحب دانش عدوس شعر را به
زینت مبالغه بیاراید تا در جلوه گاه انشاد زیبا نماید - دروغ در گفتار
معیوب است و مغضوب ، مگر در اشعار که محبوب است و مرغوب -
اصحاب حکمت شعر را موجب بقا می خوانند عَلَيَّكَ يَا شِعْرُ فَإِنَّهُ ،
ایقاع ذکر آ جمیلا - مادم و ممدوح از شعر بق می پذیرد ، و صیت جهان نور
شان اطراف و اکفاف عالم را می گیرد ، بیت :

گر ترا باید که مازد نام نیکت جاودان
این سعادت را بجز در شعر نتوان یافتن

قسم دوم

در فضیلت شعراء

ولایت به نهایت سخن مامور شعرا است ، و کلام با انتظام شعرا
ترشیح فیض خدا است ، ”انّ کلام الشعراء فیض الله تعالی“ - رسول

يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ“ حجت می‌آورد و نظیر بر “الْأَلَذِينَ آمَنُوا و
 عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ“ نمی‌دارد. این آیه در شان کفار و شعراے نابکار ایشان
 منزل است که صحابه را، رضوان الله علیهم، به هجو می‌رذجانیدند،
 و رسول، علیه السلام، را ایذا می‌رسانیدند. ایزد تعالیٰ شعراے اسلام
 را مستثنیٰ کرد و از زمره شعراے گمراه بیرون آورد. آنان که شعراے
 اسلام را گمراه خوانند و از طائفة شعراے گمراه دانند، ایشان خود گمراه
 اند و بزه کار و بددین جنایت و گناه گرفتار.

شعراے اسلام در توحید خدای تعالیٰ و نعت رسول الله اقدام می‌نمایند
 و مدائح سایه ایزد تعالیٰ می‌سرایند. مدح شعرا کردن از نادانی است
 و ایشان را سبکرو داشتن از گران جانی. ثنا و مدحت شعرا سبب دوام
 ذکر کرام است و موجب بقای عظام. اکرام شعرا و احترام فضلا بر
 ارباب دولت و اصحاب ثروت از واجبات است، “أَكْرَمُ الشَّاعِرِ فَادَّةُ ابْدَاقِ -
 شعراے وافر فضل مالک رقاب کلام اند و مستوجب اکرام و احترام،
 “أَكْرَمُوا الشُّعْرَاءَ و اعْظَمُوهُمْ فَأَنْتَهُمْ مَلُوكُ الدَّلَامِ“ - شعرا را درجه
 ایست بلند و مرتبه ایست ارجمند. صحت فضائل شعرا روده ایست
 عالم نور و مسافری است جهان گرد. ذکر شعرا بر صفحه روزگار مغلد
 است و بر صفحه لیل و نهار مؤبد. هر چیزه که اندروست فانی است
 مگر سخن که آن جاودانی است، نظم:

چون هنر از عیب فراوان شود
 مرغ زبردست سلیمان شود

خرابی پذیرد بنای دیار
 سخن تا قیامت بود یادگار

رسیدم، مرتبه شعرا بلند دیدم - " قصه چهارم باز گفت و این حدیث فرمود، حدیث: **إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى كَمَزًا تَحْتَ الْعَرْشِ مِفْتَاحَهُ السَّنَةُ الشُّعْرَاءُ** - ضمیر منیر شعرا مطلع انوار یزدانی و مخزن اسرار سیحانی است - در استنباط معانی و ارتباط مجازی سخن می‌نمایند که **إِنَّ مِنْ أَلْبِيَانٍ لِسُحْرًا** و از غایت صفای باطن در وصف ملکی می‌آیند، بیت:

(۱) ز آتش ذکرت چو پیریشان شوند
با ملک از جمله خودیشان شوند

فضیلت شعرا از حدّ تقریر بیرون آمد و مرتبه ایشان از اندازه بیان افزون - چون این آیه منزل شد که **وَجَفَّانِ كَالْجَوَابِ وَقُدُورِ رُسُومِ**، رسول الله، علیه السلام و سلم، را این بیت امروز القیس یاد آمد، بیت:

سَيِّدٌ يَطْعَمُ فِي الْهَجْلِ عِبْطَ الْيَحْمَلَاتِ
بِجَفَانِ كَالْجَوَابِ وَقُدُورِ رَاسِمَاتِ

غیرقّه در دل رسول (صلعم) در آمد و تخمیر در بشرف مبارک او پدید شد - و فرمود که، **"قَطَعَ اللَّهُ لِسَانَ إِمْرَأَ الْقَيْسِ فَإِنَّهُ سَابِقُ الْوَحْيِ بِخَمْسَةِ آيَاتٍ تَمَامٍ"**، و این مسطور است که فردای قیامت امروز القیس را زبان بریده در انگیزند - چون آتش غضب رسول بیمار آمد و و الشهاب المضارب به سکون انجامید، فرمود که **"لَوْ تَنَزَّلَ الْوَحْيُ بَعْدَ الْإِنْجِيَامِ نَزَلَ عَلَى الشُّعْرَاءِ وَالْفُصَحَاءِ"**، بیت:

(۲) پیش و پس بارگه کمریا
پس شعرا آمد و پیش ادبیا

آنان که به غلط کرده اند و راه به جایی نبرده اند، در مذمت شعرا زبان کشاده اند و بهمان غوایت در ایشان نهاده اند، **"وَالشُّعْرَاءُ"**

(۱) این بیت از نظامی گنجوی است - (۲) این بیت نظامی گنجوی است -

بگویند که کسی را در آن محلّ تخطیعت نباشد ، اما ترکیب و ترتیب الفاظ و معانی که موافق طبعی اللّٰه نباشد ساقط میباشد . از جمله نعمت است آن را شعر نتوان گفت . و لیکن شعراء باریک بین و فکّالای خردمند چنین آن را شعر دگوند ، زیرا که هر کس قوّت ناظمه در تصرف آمده باشد ، هر سخنی که بگوید ، اگر خواهد که موزون شود ، می‌تواند که ترکیب و معنی بیت ترکیب پندیده آید ، طبع را ساقط ، این پندین شعر از هر طبعی مرمود نشود . طبعی نباید فیاض و درآک تا به کندی معانی بتواند رسید ، و به الفاظ گزیده ارتباط تواند داد ، و فکر عاقل را کار خواند فرمود ، " الشعر بیت الذکر " هر که موزون طبع باشد ، شعر نتواند گفت و سخنی چند منظوم تواند کرد ، اما بدت شعر شعرا ندند . شعر گفتن آسان است و لیکن حق آن گذاردن دشوار است :

گر از موم سازد گلے اوسماد
درو بهر گل چون تواند نهاد

قسم دوم در حقیقت شعرا

بدان ، ارشدک الله تعالی ، که شاعر دانا را گویند ، و " الشاعر " ظافیه گوید باریک بین را . آخرین بر حکمت و اصم لغت یاد که شاعر را به باریک بینی مخصوص گردانیده است ، که اگر بین باریک بینی نبوده میان شاعر و موزون طبع ، به به قوّت طبع ناظمه چند پیمده خواهد می تواند آورد ، هر طبع پیمده ، موزون طبع در عالم بسیار است که قوّت ناظمه دارد . کلام موزون ، کند از موزون طبع موجود می شود ، عجب نیست ، اما ارتباط کلام شاعر غرض دیگر است ، آن سوهبتی است که در کماله را به تعلیم حاصل نشود ، بسیار کس باشند که عمر در گفتن شعر صرف کنند و پندارند ، شعر می‌گویند ، اما نزدیک اصل دامن آن شعر نباشد ، زیرا که به همت و دلاعت و جرأت و سلامت شعر نادر است

فصل دوم در حقیقت شعر و شعراء

قسم اول در حقیقت شعر

بدان ، از شدت انده تعالی ، که شعر را از شعور گرفته اند و شاعر
بد معنی عالم باشد . اما ذات جاری تعالی را عالم گویند و شاعر نتوان
گفت - و کلامی که موزون و مقفی و دالّ بر معنی باشد ، آن را شعر
گویند . و اگر موزون باشد و معنوی اما مقفی نباشد ، آن را خسرواخی
گویند . و اگر مقفی باشد و موزون اما دالّ بر معنی نباشد ، آن را طیّانی
گویند . و آنچه موزون نباشد و درو قافیّه و معنی نباشد آن را لُحُو
گویند .

چون این سه شرط ، که رعایت آن واجب است بر شاعر ، نگاه داشته
شود ، باید که شعر را از تجرید نگاه دارد . و تجرید قافیّه مُعَمَّه و
نامستقیم را گویند . اگر نگاه نهد در قافیّه اختلال افتد و فاسد شود . و
این فساد را سَنَاد هم گویند . سَنَاد آن باشد که حرکات لازمهٔ ماقبل
حروف رَوّی چنان چه توجیه و رس و نفاذ و مانند این مختلف
شود یا در حرفی که آوردن آن در قافیّه از لایب است اختلاف افتد . حاصل :
حرکت ماقبل حرف رَوّی را توجیه گویند . و رس حرکت ماقبل
الف تاسیس را گویند . و تاسیس الفی باشد ساکن ماقبل حرف
رَوّی ، مثلاً " در " ، و " بر " . هر حرفی ساکن که در آخر بیت افتد
و ماقبل آن یک حرف یا بیش از آن متحرک آمده باشد ، و ماقبل آن
متحرک حرف ساکن باشد و ماقبل آن ساکن حرف متحرک باشد ، چنان
که " دلبری " و " پروری " .

نهیّت این حروف و حرکات در قسم قافیّه بیان کرده خواهد شد .

چون این شرائط موجود شده باشد ، باید که از ایظم و شایگان و
تخییر اختیار کرده آید اگر پس این جماع شرائط در شعر نگاه دارد و شعر

مرغی که خبر ندارد از آب زلال
منقار در آب شور دارد همه سال

فصل سوم در بیان قافیۀ و ردیف

قسم اول در بیان قافیۀ

بدان ، ارشدی الله تعالی ، که قافیۀ را از قفو گرفته اند ، و قفو از پس در آمدن باشد . و قافیۀ را از ان قافیۀ گویند که از پس کلام می آید ، و تتمۀ بیت بدو می باشد - شعراے باریک بین و فضلاے سخن چیں در وصف قافیۀ اختلاف کرده اند و بجه اشواع سخن گفته - نزدیک اخفش هر کلمۀ که در آخر بیت آید قافیۀ است ، و بعضی کلمۀ که پیش از آن آمده باشد آن را هم قفیۀ شمرده اند ، و قومه نصف آخر بیت را قافیۀ گرفته اند - گروهی از عرب قافیۀ قصیدۀ را می گویند ، اما نزدیک خلیل از حرفے ساکن که در آخر بیت افتد و ماقبل آن یک حرف یا پیش از آن متحرک آمده باشد و ماقبل آن متحرک حرفے ساکن باشد ، ماقبل آن ساکن حرفے متحرک آن مقدار قافیۀ باشد ، بیت :

دل ز من بسته ده شوخی دلبرے

دلبرے ، شیرین لبے ، جان پرورے

برین قول "دلبرے" و "پرورے" قافیۀ باشد - و بعضی گفته اند که حرف روی ده نفسۀ قافیۀ است ، اما این در پارسی روا نباشد - و در شعر عرب این را سناد گویند و عیب است ، زیرا که اگر کسی شعر بگوید و "در" و "بر" قافیۀ گیرد و بعدۀ ده ضمۀ "دال" و "با" و "در" و "بر" چهارد بطلان قافیۀ باشد که اگر روی دودۀ بطلان نیامدے ، زیرا که حرف روی درین صورت ده حال خود می ماند و لیکن حرکت توجیہ مختلف شود - پس محله

نخست از عین عنایات الهی نظری می‌باید تا کسی را شعر گفتن
 ممکن شود، و بداند که شعر چگونه می‌باید گفت - شعر گفتن کار هر
 کسی نیست و این کار هر کسی را عیسر نمی‌شود، بیت :

(۱) بلبل عرش اند سخن پروران
 باز چه مانند بدین دیگران

فیض فضل ربانی در هر طبیعتی شازل نمی‌شود و از هر فردی
 زرشیح نمی‌کند، نظم :

(۲) ماهها باید که قایک چینه دانه ز آب رگل
 شاه نه را حله گردد یا شهید را کفن
 سالها باید که قایک سنگ اصلی ز آفتاب
 لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندر یمن
 قرن‌ها باید که قایک کودک از لطف طبع
 عالم گردد نگو یا شاعر صاحب سخن

مثل شاعری که سخن پخته می‌سازد و موزون طبعی که نظم خام
 می‌پردازد رفتار کج و روش زاع است - چنان که این هر دو شعر می‌گویند
 و آن هر دو رات می‌پویند، اما رفتار کجک گزیده است و روش زاع
 ناپسندیده، بیت :

هزار زاع سپید و خدا کند هر دم
 در آن راه که کند کجک پاکش رفتار

شادابی که خود را شاعر می‌نامد - اهل بیت آن ندارند، خاطر
 ایشان با دقائق شعر آشنا نشده است و حقائق آن در نهافتنه نمی
 دانند که در شعر ترکیب الفاظ خوش آمده و معانی لطیف و غریب
 می‌باید، بیت :

(۱) این بیت از نظامی گنجوی است (۲) ابیات ذیل از حکیم
 سنائی است

درین بیت "را" حرف روی است و "واو" ردف است - مثال
ردف به "الف" بیت :

هر که جود مستِ مِ عشق یار
تا به قیامت نشود هوشیار

درین بیت "را" حرف روی است و "الف" ردف است - مثال
ردف به "یا" بیت :

جانا دلم از عشق نمی گردد سیر
امروز غمت بیش شد از دی و پیر

درین بیت "را" حرف روی است و "یا" ردف است .

تاسیس الف باشد ساکن ما قبل حرف روی - و میان تاسیس
و حرف روی حرف باشد متحرک که آن را دخیل گویند ، بیت :

به آب دیده وصالش نمی شود حاصل
چه سود ازان که جود دیده روز و شب سایل

درین بیت "لام" حرف روی است و "صاد" و "یا"
دخیل است و "الف" تاسیس -

وصل : هر "ها" و "یا" که بعد از حرف روی افتد آن را
"وصل" گویند ، بیت :

چشم به ناله و زاری چه نالی انصاری
که هیچ ناله زار نمی کند یاری

درین بیت "را" حرف روی است و "یا" وصل و "الف"
ردف است - بیت :

ام گرد ماه روی تو از مشک دایره
رویت به حسن در همه آفاق نادره

شد که حرف روی مجرد قافیه نیست، بلکه حرف روی با توجیه قافیه است و توجیه حرکت ماقبل حرف روی را گیرند. چون شعر مردهفت بهر و دهفت شود یا دهفتو قافیه باشد و چون موسس شود با رس قافیه باشد، و آنچه بعد از حرف روی افتد دخیل باشد، چون هاد، ساد، "و" "قره"، و "جا"، و "یا"، باشد چون "یاره"، و "دلیره"، و با ششمیل و خرو هم باشد چون "ساده است"، و "قره است"، و "یاره است"، و "دلیره است"، و "یا" "ام"، و "یا" چون "گفت ام"، و "کرده ام"، و "حاج این شعر دیگر دارد، و یا دهفت ستمهر باشد و یا دیف مظهر باشد. یا ستمهر است چون "یاره"، و "ساده"، و مانند این. و قافیه را حرف و حرکات تکرار شود که آوردن آن را لایقی باشد، و همان آن درین قسم چهار قسم است که حرف روی آن است که بیست و چهار تمام، و سرآب، و ممدار قافیه در آن باشد بیست و

ای ز بیست چاشتمی در شکر

و ز بیست مشک جدا خون حکر

درین بیست "را" حرف روی است و دهفت: هر حرفی که از حروف

دهفتو (امی) بیش از حرف روی باشد آن را دهفتو گویند، و حروف ده

و امی سه است "واو"، "الف"، و "یا"، و نظیر هر سه نبوده می باشد و دهفتو "واو"، بیست و

ایم گرفته از رخت خورشید نور

چشم بد از روی زیمه تو دور

(۱) هرگاه که در میان حرف علت ساکن، آه چند حرکت ماقبلش

بافتن آن باشد همانکه "ام" ساکن ماقبل مضموم، "یا" ساکن ماقبل

مضموم، الف ساکن ماقبل مفتوح باشد، این حرف علت ساکن ما سوا

الف، و یاء، و واو، و همزه باشد.

(۱) اے راحت جان در رخ زیبای تو دیدن

ما را هوسے نیست بجز بر تو رسیدن

حرکات توجیہ: حرکت ماقبل حرف روی را توجیہ گویند،

و حَذُو حرکت ما قبل ردف را گویند، و **مجری** حرکت روی را گویند -

و حرف روی ساکن باشد و لیکن به علت متحرک شود و آن از سبب

وصل و یا از سبب ردف و یا از سبب مسند باشد -

زائده: حرفی که بعد از حرف روی افتد، حرکت آن را زائده

گویند - **اشباع:** حرکت ذخیل را اشباع گویند - **رَس:** حرکت ما

قبل الف تاسیس را رَس گویند - چون این داخسته شد، ببیاید

داشت که قافیہ **مقیّد** است - و **مقیّد مطلق** آن باشد که حرف روی آن

ساکن باشد - و این بر شش نوع است * **اول مقیّد مجرد** چون "برد"،

و "نرد"، "چمن"، و "سمن" و امثال این - **دوم مقیّد مردّف به**

ردف چون "کار" و "بار"، "زبان"، و "دهان" و امثال این - **سوم**

مقیّد مقارن، و این بر چهار طریق است: طریق اول **مقارن مجرد**

چون "گفت"، و "سفت"، "گرم" و "ذرم"، و امثال این - طریق دوم

مقارن مردّف چون "تاخت"، و "باخت"، و امثال این - اما آخر **مقارن**

مجرد و **مقارن مردّف** اگر "نون" در آید آن را ذیل گویند، چون

"گفتن"، و "سفتن"، "تاختن"، و "باختن" - طریق سوم **مقارن**

مؤصل چون "سفته"، و "گفته"، طریق چهارم **مقارن مردّف مؤصل**

چون، "داشته"، و "گذاشته"، "دوخته"، و "سوخته"، و امثال این -

(۱) در آخر ایی ببت دال "نون"، که حرف روی است بر نون

تکیہ کرده است - و این "نون" مسند است -

* یعنی (۱) **مقیّد مطلق** (۲) **مقیّد مجرد** (۳) **مقیّد مردّف به** ردف

(۴) **مقیّد مقارن** (۵) **مقیّد مشتبه** (۶) **مقیّد مشابہ** مزید -

درین بیت "ها"، وصل است و "را" حرف روی است، و "یا" و "دال" دخیل و "الف" تاسیس است -

خروج: هر الفی که بعد از "های"، وصل آید آن را خروج گویند - و آن بر سه طریق افتد: نخست آن که "ها"، متحرک باشد، مثلاً:

(۱) انصاریت به جان بکشد نازهای تو
از بنده عجزها، ز خداوند نازها

دوم آن که "ها"، ساکن باشد و بعده "است"، در آید و یا "ام"، و مانند این در آید، و این جمله را خروج گویند، بیت:

(۲) آن یار دلفریب ز من رو نهفته است
چشمم ز آرزوی رخس شب نهفته است

سوم آن که "الف" و "ها"، مکتوب باشد و مافوظ نباشد، مثلاً:

(۳) نا دیده ام که چو مهبت از مشک دائره است
حالات من ز عشق تو هر لحظه سائره است

در بیت اول "الف" خروج است، و در بیت دوم "است" خروج است، و در بیت سوم "سین" و "تا" خروج است و "ها" و "الف"، مافوظ نشده است تا بیت موزون شود -

مسند: هر "دال" و یا "نون"، را که ساکن باشد و بعد از

حرف روی افتد مسند گویند: مسند به دال، مثلاً: *

(۱) مهر من و صفایت افسانۀ جهان شد
خود نیک و بد به عالم هر گز نهان نهاد

مسند به "نون"، مثلاً:

* در آخر بیت (۱) نون "ند" که حرف روی است بر دال تکیه کرده است - و این دال مسند است -

آن هم بر دو شکل آید به ردیف مظهر و به ردیف مضمر؛
 شکل اول اضافت به ردیف- مظهر چون "سر من ، سر تو ، سراو"
 شکل دوم اضافت به ردیف- مضمر چون "سرم ، سرت ، سرش" - دوم
 سوم به وصل و خروج چون "دمدمها ، زمزمها" و مانند این .
 دوم چهارم به ردیف و وصل ، و آن هم بر دو شکل آید : شکل
 اول به "ها" چون "دیده ، شنیده" و "دوده ، سوده" و "داده ،
 خاشده" . اگر در مثل این قوافی با "اده" ، بگوید (۱) روا باشد ،
 زیرا که شرایط قافیہ برقرار باشد ، و این قافیہ را مرکب گویند
 و در همه شعر یک جا آوردن روا باشد . شکل دوم به "یا" چون
 "کاری ، یاری" و "روزی ، سوزی" - نوع پنجم ردیف- به ردیف
 ردیف- ، و این هم بر دو شکل آید : شکل اول به ردیف مظهر
 چون "یار من ، یار تو ، یاراو" و مانند این ، و شکل دوم به
 ردیف- مضمر چون "مانم ، جاختم ، جاخشی" و مانند این - نوع ششم
 به ردیف- وصل و خروج چون "خارها ، کارها" و مانند این - دوم
 هفتم هشتس و موصل ، و این هم بر دو شکل آید : شکل اول به
 "ها" ، چون "دائرة ، دائرة" و شکل دوم به "یا" چون "دیوانگی ،
 فرزادگی" و "بارگی و یکبارگی" و این قافیہ را "مقارن مطلق" هم
 گویند ، زیرا که به محل حرف روی متحرک می افتد . نوع هشتم
 هشتس با وصل و خروج چون "دائرة است ، دائرة است" - دوم
 نهم هسند و آن بر هشت طریق آید : طریق اول هسند به الف و
 نون صفت چون "گدغان ، نگران" - طریق دوم هسند به الف و
 نون جمع چون "صفدران ، سروران" - طریق سوم مردف- به الف

پنجم مقیّد مشتبه چون " غارت " و " تجارت " و " عادت " و " سعادت " و امثال این - و این قافیه را مشتبه از آن گویند که بعضی از حرف روی در شبهه می افتد و نهی دانند که حرف روی درین قافیه " را " را گرفته و یا " تا " و " دال " را گرفته اند - و در " تجارت و غارت " ، " عادت و سعادت " حرف روی در حقیقت " تا " است - اما در " تجارت و غارت " اگر " را " مکرر نشود ، و در " عادت و سعادت " اگر " دال " مکرر نشود ، شعر نامطبوع آید ، و گرنه فساد دیگر نیست - و این قافیه را ملازم نیز گویند - ششم مقیّد مشابه مزید چون " دانست ، توانست " و " خرید ، بارید " - و این را مشابه مزید از آن گویند که به قافیه مؤسس ماند - اما درین قافیه حرفی که در محلّ دخیل می افتد ، مکرر می شود و ذیل هم دارد ، بنا بر آن مؤسس نگویند - و یا " تا " و " نون " هم ذیل شود چون " دانستن ، توانستن " و امثال این و مذیل به " هاء " مؤصل هم آید چون " دانسته ، توانسته " و " خاریده ، باریده " -

قافیه مطلق : مطلق آن باشد که حرف روی آن متحرک باشد - و این را مطلق از آن گویند که حرکت دارد - و مقیّد را از آن مقیّد گویند که حرکت ندارد -

و قافیه مطلق بر سه نوع است * : نوع اول مؤصل و این بر دو شکل آید ، شکل اول وصل به " ها " چون " درّه ، درّه " و شکل دوم وصل به " یا " چون " سروری ، مهتری " - نوع دوم اضافت به ردیف ، و

- ۱) یحیی (۱) مؤصل (۲) اضافت به ردیف (۳) وصل و خروج
 (۴) ردف و وصل (۵) مردف به ردیف (۶) ردف وصل و خروج
 (-) مؤسس و مؤصل (۸) مؤسس با وصل و خروج (۹) مُسند -

“دعایم ، دعایات ، دعاش ،” - و اگر در قافیه حرف **زوی** “واو” افتد
 هم بر دو طریق آید : طریق اول چنان که “روییم” رویت ،
 رویش ، و طریق دوم “روم ، روت ، روش” - و اگر در قافیه حرف
زوی “یا” افتد ، هم بر دو طریق آید : طریق اول چنان که “رهی ام”
 رهی ات ، رهی اش ، و طریق دوم چنانکه “رهیم ، رهیت ، رهیش” -
 نوع دوم **مردّف** - مظهر به یک کلمه یا بیش از آن چنانکه
 باشد که بعد از قافیه کلمه آورده شود چنانکه “در ، تر” قافیه
 گرفته باشد ، و بگوید که “در دارد ، تر دارد” ، و اینجا “دارد”
ردیف - شد - و این را **ردیف** - مظهر گویند - و اگر قافیه **بارد**
 باشد چنان که “یار دارد ، کار دارد” همین حکم است - و اگر دو
 کلمه آرد چنان که “نثار گوهر و زر” “شمار گوهر و زر” درینجا
 گوهر و زر ، را **ردیف** خوانند ، و این جمله یک **ردیف** است - و
 عظیم این را شو **ردیف** میگویند - و اگر سه کلمه آرد چنان که
 “سلطان زر و گهر بخشید” و “فراوان زر و گهر بخشید” - درینجا
 “زر و گهر بخشید” را **ردیف** گویند و این جمله یک **ردیف** باشد -
 و بعضی **خوردّف** - گویند و این پسندیده نیست -

هر چند سخن که بعد از قافیه افتد آن را **ردیف** باید
 گفت ، و این صحت به غایت رسد و به نهایت کشد که از هر
 جزو یک لفظ که قافیه آرد میزد باقی نماند ، دقت :

ام یار توئی که دل ربودی از من

عیار توئی که دل ربودی از من

و ازین بالغتر نیز باشد چنان که جز قافیه و **ردیف** در

مصرع حرف دیگر ندارد -

و دونِ صفتِ چوں "جویان" پویان" - طریقِ چهارم
 هستند به الف و دون جمعِ چوں "یاران" دلداران" - طریقِ پنجم
 مردّف. هستند به دالِ چوں "بازد" تازد" و "ریزد" خمیزد" -
 طریقِ ششم مردّف هستند به دونِ چوں "کشیدن" دیدن" - طریقِ
 هفتم هستند به الفِ صفتِ چوں "جویا" گویا" - طریقِ هشتم
 هستند به حرفِ ندا که آخرِ اسمِ افتد چوں "یارا" بگارا -

قسم دوم

در بیانِ ردیف

بدان، ارشدک الله تعالی، که ردیف چیز را گویند که و را
 فرس و راکب نشیند و نشست او بر عجز باشد - و در صنعت
 شعر ردیف، آن است که حرفی از حروف ضمیر و یا یک کلمه
 یا بیش از آن بعد از اتمام قافیه آورده شود - و این را ردیف
 از آن گویند که بعد از قافیه می آید، چنانچه ردیف بعد از راکب
 بر عجز نیست می نشیند - و این صنعت ابدام پارسیان است،
 شعرای عرب نگفته اند مگر متأخران -

درین صنعت شعر بر دو نوع آید، نوع اول مردّف. به
 حرف ضمیر و این را مردّف ضمیر گویند - و آن چنان باشد که
 بعد از قافیه حرف ضمیر آورده شود چنانکه "دلبرم" دلبرت"
 "یارم" "یارم" قافیه دارد - باشد همین حکم دارد چنان که "یارم"
 "یارم" و اگر قافیه یا وصل باشد میان وصل و حروف
 ضمیر "ها" در آید چنانکه "به راه" به راه" - و
 اگر قافیه حرف و وصل "الف" باشد، بر دو طریق آید: طریق
 اول چنانکه "دعایم" دعایت" دعایش - و طریق دوم چنان که

و در آن عیب ظاهر شود ، لائق تشنیه و در خور سرزنش گردد .
 پس بیان محاقب بر بیان صنایع مقدم داشتن اولی تر باشد .
 شاعر را واجب است که اول از عیب شعرا احتراز کند ،
 بعد از آن در صنعت التزام کند . عیبه ، که در ارتباط کلام و
 ترکیب و ترتیب شعر افتد ، بسیار است و بیان کردن آن
 دشوار . اما چند عیب که دانشمندان آن واجب است و دهمردن آن
 ممکن ، درین قسم باز دهمده شود . و یکی از آن ایضا است به
 معنی پایمال کردن باشد و در شعر تکرار قافییه را گویند . و آن
 بر دو نوع است ، ایطای مظهر و ایطای مضمر . ایطای مظهر آن
 باشد که لفظ قافییه بعینه مکرر شود . اما قافییه که در اول مصراع
 مطلع شعر آمده باشد ، تکرار آن جائز است . و آن قافییه را ملک گویند .
 و این جواز بنا بر آن است که در اول مصراع بیت رعایت قافییه
 شرط نیست ، اما مطلع را برای زیبایی مصرع می کنند . و مصرع
 آن باشد که در هر مصراع قافییه نگاه داشته شود ، و بسیار اشعار
 غریب از مطلع تا مقطع مصرع آمده است . و ایطای مضمر آن باشد
 که حرف اصلی حرف روی نگاه داشته شود چنان که ” پنهان ، آسان “ ،
 بعده بیاید که ” جنبان ، خیزان “ ، همچنین ” زمین ، کهن “
 آمده باشد بعده ” مهین ، کهن “ آید . اگر کسی ” دانه ، خانه “ ،
 گفته باشد بعده بگوید که ” یانه “ ، یکجا روا باشد و سبب جواز
 پیش ازین گفته شده است .

اما اگر کسی شعر در کف گوید چنان که ” وفانه ، جفانه “ ،
 بعده بگوید که ” خانه “ ، درین صورت بطلان ردیف باشد و
 بیت مقفلی باشد و این بیت را مخیر گویند . تخمیر بدل کردن

یارا غم هجران تو آورد به جان
 مارا غم هجران تو آورد به جان

بعضی مثل این بیت را همه ردیف گویند و ندانند که شعر به قافیه نباشد. نزدیک اهل دانش در شعر مردف صفت قافیه مبدل می شود، زیرا که قافیه را از آن قافیه گویند که از پس کلام در می آید.

در شعر مردف که در میان محل قافیه ردیف می شود قافیه را در وسط بنا کنند، همچنانکه پیشتر نظیر نهوده شده است. ولیکن صنعت ردیف لطیف است که این عیب را مستور می دارد. اما شاعری وافر فضل و کامل شعور صنعت ابداع کرده است که لطافتی بر کمال و طراوتی به مثال دارد و آن را محجوبه نام نهاده است. و در صنعت صفت قافیه برقرار می ماند چنانکه شعری ذوقانیتین بنا کنند و ردیف درون آن خو قافیه بیاورند، چنت:

آن دلبر نازنین چو ماه دارد روه
 با روه چنان خوب تبه دارد خوه

و به یک قافیه نیز گفته اند چنان که "شکر دارد، شکر بارد"

فصل چهارم

در بیان معائب و صنائع شعر

قسم اول در بیان معائب شعر

بدان، ارشدک الله تعالی، اگر کسی شعری بگوید و در آن هیچ صنعتی نباشد، خداوندان دانش اگر چه در مدل تمسین ندارند و در معرض ترقیق (۱) هم در نیارند. و اگر یکی شعری بگوید

(۱) ترقیق - کنایه کردن از چیزی.

زیادت شود چنانکه 'دلیرا' دلبری' و مانند این - و این خاصه شعراے عرب است ' شعراے پارس را گفتن دشاید - و بعضی در شعر پارسى گفته اند و غلط گردانیده اند -

سناد اختلاف حروف و حرکات قافیہ را گویند - چنان کہ "گفتن" گفته باشد بعده "کردن" بگویند ؛ یا آن کہ "کردن" گفته باشد بعده "بردن" بگویند -

حشو و قبیح آن باشد کہ لفظی زیادتم آورده باشد کہ سخن به آن تمام است ؛ بیست :

دشمنت را صداع سر بادا
یا که با این همه کناک (۱) شکم

تذویق ؛ سیما باندود کردن است - و به شعر آن باشد کہ الفاظ مشکل آورده شود ؛ اما در معنی و ترکیب لطافت و مترادفات نباشد -
اضطوار ؛ بیچاره شدن است ؛ و در شعر آن کہ کسی معنی لطیف انگیزد اما عبارت لفظ شیو و انگیزفتن نتواند و قیام کند -
احتیال به معنی حیله کردن است ؛ و در شعر آن کہ کسی معنی شعر عربی در پارسی برد و از مدح در غزل آرد و از غزل در مدح برد -

اغارت به معنی غارت کردن است ؛ و در شعر چنان باشد کہ یکی از شعر کسی از جای لفظ و از جای معنی برگیرد و شعر پردازد - و این را **منحول** نیز گویند - اگرچه گفته اند کہ "منحول" کریه از شاعر بد باشد ؛ اما عیب فاحش است - و این را اهل سخن حکم کرده اند کہ "دزد دینار را دست باید برید و دزد اشعار را زبان" -

باشد و گردانیدن چهزمه ' و در شعر آن را که کسه شعر موقوفی آغاز کند و بعده اچیات دیگر را به حرف ضمیر یا به ذوع دیگر مردف گرداند ، مثلاً " حیات ، نهات " گفته باشد بعده بگوید ، که " جفات ، خطات " یا " شحایت ، روایت " گفته باشد بعده بگوید که " جطایت ، خطایت " و اگر کسه شعر مردف گیرد و به حرف ضمیر موقوف کند ، چنان که " نظرم ، گذرم " گفته باشد و بعده بگوید که " کرم ، دم " همی حکم دارد - و هر بیتیه که در شعر مردف موقوفی ، یا در شعر موقوفی مردف شود ، تخییر افتد ، و تخییری همی در شعر یگذا رواست ، و سبب جواز پیش ازیں گفته شده است -

شایگان آن را گویند که کسه لفظه قافییه " و جدان " گرفته باشد ، بعده لفظه آرد که آن جمع باشد ، چنان که " ریدان ، بستان " آورده باشد و بعده " خربان ، یاران " بگوید - و اگر در یک قافییه لفظ جمع بیارد شایگان نهاشد ، و اگر مکرر کند شایگان گیردد . و این ذوع از اظا است -

اسقاط به معنی افگندن باشد ، و در شعر آن را گویند که شاعر از سبب قافییه حرفه بیفکند ، چنان که " بازو ، پهلو " گفته باشد بعده بگوید که " اکسو " که در اصل " اکسون " است - **اقوا** به معنی نیرومند گردانیدن است ، و در شعر آن که حرفه زیادت بیارد و قافییه را بدان تمام کند ، چنانکه " اکنون ، افزون " قافییه گرفته باشد بعده " یکسون " بگوید که در اصل " یکسیون " است - اگرچه " یجوز للشاعر ما لا یجوز لغيره " گفته اند ، اما عیب است -

اشباع به معنی سیر کردن است ، و در شعر آن که بعده از حرف روی افتد و حرفه از حروف علت آورده باشد که در لفظ

ای لطافت به روی تو مظهر
و ظرافت به خرم تو مظهر

تجنیس: صنعت تجنیس آن چنان باشد که الفاظ هر دو
مصرع بهت بایکدیگر مانند آورده شود، مثاله
نپوشم جامهای بر دما دم
بنوشم جامهای تر دما دم

هواژنه: مرازنه آن باشد که در مصرع اول هر لفظه که
آمده بود در مصرع دوم بر وزن آن بیارند (۱) مثاله:
چشم نبیند چو تو دلبر مردم فریب
باغ ندارد چو تو گنبد راحت فزای

تضهین الهزدوج: و این صنعت چنان باشد که دو لفظ یا
چهار لفظ مسجّع و متوازی همقرین بیارند، مثاله:
شد خون مشک خشک ز رشک دو زلف تو
خوے تو دزد کرد به بستان رخ سمن

سباق الاعداد: و این صنعت را ندن شمار باشد، مثاله:
یک روز از دو لعل نگارم سه بوسه داد
وز بهر چارمیس به شش و پنج در فگند

ایراد المعطوفات: و این صنعت چنان باشد که الفاظ
بر سبیل عطف در آرند، مثاله:

جفا و ناز و کرشمه کمینه شیوه تست
وفا و مهر و محبت کمینه پیشه ما

تنسیق الصفات: و این صنعت چنان باشد که بعد از
ذکر کسے صفات او بیارند، (۲) مثاله:

(۱) این عبارت را بدین طور خواندن مناسب می نماید: "بر وزن آن بیارند
ولیکن در حروف خواتیم متفق نباشد" - (۲) نامناسب نباشد اگر درینجا
عبارت ذیل هم بیفزوده شود: "و کسے را یا چیزه را وصف مختلف بر
چے یکدیگر بیارند" -

سبک به معنی پوست کشیدن است ، و در شعر آن که لفظ دیگرانند و معنی مقرر دارند -

سبک به معنی بر گردانیدن صورت به صورت دیگر که بدتر از صورت نخستین باشد ، و در شعر آن که لفظ و معنی به تقدیم و تاخیر بر گردانند و صورت شعر دیگرگون کنند -

سبک ، نسخه گرفتن است ، و در شعر چنان باشد که یک تمام شعر کسی را به نام خودیش بنویسد ، و این خود از غایت وقاحت (۱) و نهایت سفاهت (۲) باشد . اما اگر کسی یک بیت مشهور تضمین کند روا باشد - و اگر در بیت مشهور حامل موقوف باشد و بدان احتیاج هم رواست - اما بیتی که مشهور نباشد ، چون کسی خواهد که تضمین کند باید که به عبارتے که داند و تواند باز نهاید که تضمین کرده شده است -

قسم دوم در بیان صنائع شعر

بدان ، ارشدک الله تعالی ، که سخن سخته زر ریخته است ، علی الخصوص چون به جواهر آبدار و لالی شاهوار صنعتی مرصع شود فلادۀ عرش ضامائر ارباب معانی و بلاغت و اصحاب فصاحت تواند بود -

ترصیع : ترصیع ، نشانیدن جواهر باشد ، و در صنعت شعر آن که هر لفظی در مصراع اول آمده بود ، در مصراع دوم به وزن و حرف روی موافق آن لفظی بیارد (۲) - و حرف روی اینجا بر سبیل **ترصیع** گفته شده است ، چه حرف روی در قافیۀ باشد ، بیت :

(۱) وقاحت = بیشرمی ، بیحمیائی ، بی ادبی - (۲) سفاهت = فرومایگی ،

سبکی عقل ، بیخردی - (۳) یعنی کلمات را مسجع گردانیدن و الفاظ را در وزن و حروف خواتیم متساوی داشتن را ترصیع گویند -

نسبت ذکاوت داشته شود ، مثاله :

ای بندگان تو دست ملامت ز من مکش

من ناز عشق بس بکشم گرچه سر رود

و این را مرآت النظم نیز گویند - (۱)

مضاد : و این صنعت چنان باشد که چند لفظ بر ضد یک

دیگر فراهم آورده شود ، مثاله :

روز و شب چشم به ره دارم و پرسیا باشم

مگر از سوه تو بر من خبر آید روزم (۲)

این صنعت را مطابقه نیز گویند -

استعاره : و معنی استعاره عاریت خراستین است ، و در

صنعت شعر آن که لفظ حقیقی را بر سبیل مجاز به کار

برند ، مثاله :

از نیش غمزه جاننا ، آزار من چه جوئی

زان نوش لب زمانه خوش دار جان ما را (۳)

تشبیه مانند کردن باشد ، و این صنعت چنان بود که

چیز را مانند چیزی کنند - و این صنعت را ادوات (۴) برین

نوع است ، مثلاً چون ، مانند ، مانا ، آسا ، شکل ، سان ، گوئی ، پنداری -

و این صنعت بر هفت نوع آمده است ، مطلق ، مشروط ،

کنایت ، تشوید ، عکس ، مظهر ، و تفضیل -

تشبیه مطلق : و این صنعت چنان باشد که چیز را با چیز

مانند کنند به ادات تشبیه ، مثاله :

(۱) و مراعات النظم در شعر آن است که چیزهای را جمع کنند که از

جنس یکدیگر باشند مثلاً

از مشک همی تیر زند درگس چشمت زان لاله روم تو زره ساخت ز عنبر

درین بیت مشک و عنبر ، درگس و لاله ، تیر و زره نظیر یک دیگر اند -

(۲) درین بیت روز و شب ضد یکدیگر باشد - (۳) درین بیت نیش غمزه

و نوش لب استعارت است - (۴) ادوات = (جمع ادات) ، آلات حصول چیز -

شکوفه عارض و بادام چشم و پسته دهان
بنفشه خط و گل اندام و یاسمن رخسار

ارسال المثل : و این صنعت چنان باشد که در بیت ضرب
مثل کرده شود ، مثاله :

رنج هجران می کشم من بر امید وصل تو
هر کرا طاؤس باید رنج هندستان کشد

ارسال المثلین : و این صنعت چنان باشد که در یک جا
دو مثل آورده شود ، مثاله :

همدم بلبل به چمن بلبل است
صحبت گل هر سحر به گل است

ارسال الامثال : و این صنعت چنان باشد که در یک بیت
سه مثل یا زیاده ازان آورده شود ، مثاله :

کردار نیکو خوش بود ، باشد بدی را بد خرد
در مرغزار این جهان چیزه که کاری بدروی

طرد عکس : و این صنعت چنان باشد که هر لفظ که
بیارزد بعده بازگفته کنند ، مثاله :

یاسمن رنگ رو تو دارد
رو تو رنگ یاسمن به من

اشتقاق شگافتن را گویند ، و در صنعت شعر چنان باشد
که چند لفظ مشتق در کلمه بیارند ، مثاله :

شد دانش من عقیده من
عقل است عقل مرد عاقل

متناسب : و این صنعت چنان باشد که در ارتباط الفاظ

تشبیه تفضیل : و این صنعت چنان باشد که چیزها

با چیزه مانند کنند و ازین عدول کنند و مشبّه را بر مشبّه به
تفضیل دهند ، مثاله :

رویش گل است بلکه ز گل تازه و تر است

ور گویش که ماء ، ازو نیز اندر است

تصحیف (۱) : و این چنان باشد که به گردانیدن لفظ و

حرکت و یا نقطه و یا تظطیع و فصل اصل معنی سخن باز گردد و

در بعضی مورد مدح و بدو شود - و آن بر دو نوع است منتظم

و مضطرب - منتظم آن باشد که به مدبر گردانیدن لفظ یا

حرکت بگردد ، مثاله :

تاج دین نیکو سیر بر ما است

(۱) یک مثال لطیف تصحیف ذیل آورده می شود -

به تحنّیس و به تقلیب و به تصحیف

ز روم یار خواهر ضدّ شرقی

درین بیت شاعر می گوید که به چندین صنعت از روم

محبوب ضدّ "شرقی" یعنی "عربی" می خواهد - اگر از "عربی"

نقطه غین معجمه را مدو کنند "عربی" می شود - و چون

حروف "عربی" را بگردانند "ربیع" می گردد - و در زبان پارسی

"ربیع" را "بهار" می گویند - اگر نقطه "بهار" را از زیر به

بالا برند "نهار" می شود - و "نهار" به معنی "یوم" است

که مقابوب آن "موس" می باشد - و "موس" را در عربی

"شعر" می خوانند - و "شعر" به معنی "بیت" هم می آید

و "بیت" را در عربی "دار" نیز هم می گویند اگر "دار"

را مقابوب کنند "راد" می گردد - و چون بر راء "راد" نقطه

دهند "زاد" می شود و "زاد" را در پارسی "توشه" می گویند

چون همه نقطه های "توشه" را مدو کرده در زیر یک نقطه

دهند "بوسه" می گردد - و مطلوب شاعر از ضدّ "شرقی" همین

"بوسه" می باشد -

رویت چو گل است تازه و تر

بالاه تو گوئیا که سرو است

تشبیه مشروط : و این صنعت چنان باشد که چیزه را با

چیزه مانعند کنند به شرط ، مثاله :

رخت گل است گر از گل بنفشه بر روید

خط تو پره اگر پره عنبرین باشد

تشبیه کنایه : و این صنعت چنان باشد که ادات

تشبیه را بیفزایند و از مشبه به مشبه کنایه کنند ، مثاله :

دمی نهائی رخ تو به چشم گردانم

هوا جو اجر کشد آفتاب زدهاید (۱)

تشبیه تسوییه : و این صنعت چنان باشد که یک صفت

خریدش و یک صفت محشوق و یا صفت دو کس با چیزه مانعند

کنند ، مثاله :

تن من چون میان تو تازه است

دیدم چون لعل تو گهر باره است (۲)

تشبیه عکس : و این صنعت چنان باشد که دو چیز

را ذکر کنند و آن را بدین مانعند کنند و این را بدان ، مثاله :

در تماشای چمن کردن تو وقت سحر

گل چو رویت بود و رو تو چو گل باشد

تشبیه مضمر : و این تشبیه چنان باشد که چیزه را با

چیزه مانعند کنند و آنچه مقصود بود در ضمن آن باشد ، مثاله :

خرشید توئی و قافله من می‌دشمر

چشم تو بخواب و بخت من می‌خسرد (۳)

(۱) درین بیت رخ و آفتاب ، و چشم گردان و اجر تشبیه کنایه است .

(۲) درین بیت تن و میان ، و دیده و لعل تشبیه تسوییه است .

(۳) درین تشبیه از رو تو چو خرشید محشوق قافله (= آزوده و رنج و

محنت کشیده) بودن عشق و از چشم خواب آلود محشوق خفته بودن

بخت عاشق مضمر می‌باشد

سبزه سرسبز شد ای سرو روان دیگر بار
باد خوش میوزد آن بادۀ کلرنگ بیار

اگر در صنعت حرف زائد در آخر کلمه افتد آن را بدلیل

میگویند چنان که "سبز" سبزه، و اگر حرف زائد در اول
کلمه افتد آن را متوجّه گویند چنان که "دام" مدام -

تجنیس مرکّب: چنان بود که لفظ متجانس یکی یا

هر دو مرکّب بود، و این صنعت بر دو نوع است، اول آن که

از دو لفظ متجانس یک لفظ مرکّب باشد، مثاله:

آن کس که بود به فضل و دانش

تحقیق مکن بزرگ دانش

دوم آن که هر دو لفظ متجانس مرکّب باشد، مثاله:

چیز تراش کن چو به دست تو کار دست

آن به بود ترا که نداری ز کار دست

تجنیس مفروق: و آن صنعت چنان باشد که دو لفظ

متجانس آورده شود در لفظ متشابه و در خط مختلف مثاله: —

دی ناز زد چو حسرت دینار در دلم

امروز بهر این به خیال شتافتم (۱)

تجنیس مردّد یا مُزْدَوَج: و این چنان باشد که در

آخر ابیات دو لفظ متجانس پهلو به یکدیگر آورده شود - اگر در لفظ

تجنیس حرفی زیادت افتد هم روا بود، و دو نیز هم رواست، مثاله:

دل ز دستم برد آن عیار یار

در غمش مادم چنین غمخوار خوار

(۱) درین بیت به "دی ناز" و "دینار" تجنّیس مفروق است -

اگر بر را نقطه بگردانند هجو شود .

مضطرب : آن باشد که بعضی حروف از یک کلمه و بعضی

از کلمه دیگر تقطیع و فصل فراهم کنند و جز آن مقصد که در
بهت باشد معنی دیگر روی دهد ، مثاله :

آخر بچه آزرده شد استی از ما

چون الف را از " آذر " قطع کنند ، هجو شود .

تجنیس ، گونه کردن باشد ، و در شعر چنان بود که

کلماتی که از یک گونه باشد به گفتن یا نوشتن فراهم آورده
شوند . و این صنعت بر هشت ذوع است ، **تجنیس تامر** ،
ناقص ، **زائد** ، **مرکب** ، **مفروق** ، **مزدوج** ، **مطرف** ،
و **تجنیس خط** .

تجنیس تامر : و این صنعت چنان باشد که دو کلمه

یا بیشتر در خط و لفظ موافق یک دیگر باشند و در معنی مختلف ،
مثاله :

ای زلف دلکش تو به از ناف خطا

چشم که تیر زد نشود هرگز آن خطا

تجنیس ناقص : و این صنعت چنان باشد که کلمات متفق

الحروف و مختلف الحركات والمعنی بیاورند ، و این را **تجنیس**
مختلف هم گویند ، مثاله :

ای روم جانفزا ترا لذت شکر

و به موم دلفریب تو موبعد جان شکر

تجنیس زائد : و این آن چنان باشد که دو لفظ متجانس

به حروف و حرکات متفق آورده شوند اما در اول یا در آخر
یک کلمه یا حرفی زیاده باشد ، مثاله :

نمایشد اما پیش از قافیه لفظی به مثل سجع متوازی آورده شود
و آن را بر سبیل مجاز قافیه گفته اند به حسب آن که متقدمان
نمایشه اند ، مثاله :

جانا ، جمال خویشین از ما نهان مدار
چاز آکت می کنیم به راه تو جان نثار

درین بیت در "نهان مدار" و "جان نثار" صنعت ذو قافیتین
است . و این صنعت بر انواع دیگر هم می آید ، اول آن که
قافیه دوم از قافیه اول مشتق باشد ، و این به غایت پسندیده
است ، مثاله :

ای یافته ز عنبر زلفت مشام شم
دانه ندانست است چو لعل تو جام جم

دیگر آن که حرف روی هر دو قافیه پسندیده تر آید ،
مثاله :

سهری پرا تو یک امروز از برای خدای
به کاپوت من بیچاره گدای در آ

و اگر کسی سه قافیه نگاه دارد از غایت بلاغت باشد ، و
آن را ذوالقوافی می گویند ، مثاله :

شکوفه های دلاویز بر کشید چمن
نسیم غالیه هر سوره در دمید سمن

و اگر کسی سه قافیه نگاه دارد و شعر را مردّف هم کند
بلیغ تر باشد مثاله :

کمون که رودق بستان بهار پیدا کرد
مرا هوا رخ آن نگار شیدا کرد

مقفاء مصدر : و اگر کسی در صدر هر بیت التزام قافیه
کند آن را مقفاء مصدر می گویند ، مثاله :

تجنیس مطرف : و این صنعت چنان باشد که دو لفظ متجانس را همه حروف متفق باشند الا حرف طرف یعنی حرف آخری ، مثالت : (۱)

تا دلم در عشق آن دلبر فدا
هیچ می‌نارد ز من آن یار یاد

درین بیت در " یار " و " یاد " ، تجنیس مطرف است .

تجنیس خط : و این صنعت چنان باشد که دو لفظ آورده شود که در خط متجانس یکدیگر باشند و در لفظ مختلف ، مثالت :

مأخوذاً در انتظار وصل
همپو خال تو حال من سیه است

درین بیت در " حال " و " خال " ، تجنیس خط است .

مقلوب بعض : و این صنعت چنان باشد که دو کلمه آورده شود و چون بعضی حروف یک کلمه را تاخیر و تقدیم کرده شود عین دوم گردد . مثالت :

اگر قریب نباشد رقیب تو با تو
مرا ز روی چو ماعت چرا بود دوری

درین بیت در لفظ " قریب " و " رقیب " صنعت مقلوب

بعض است - و این صورت را نیز **مجنح** گفته اند .

خوقافیتین : و این صنعت چنان باشد که در شعر دو قافیه نگاه داشته شود - اگر چه به حقیقت قافیه از یکدوم

(۱) مثال دیگر تجنیس مطرف :

از شرار تیغ جوده بادیاران را شراب وز طعان رمج جودی خاکساران را طعام
درین بیت در شرار و شراب و در طعان و طعام تجنیس مطرف است .

سرو گر گوید چو قدّت راستم

مشتو از و این سخن چو نیست راست

اگر گمان رود که سرو راست نیست درست است و اگر گمان رود

که سخن راست نیست هم درست است -

حسن المطلع آن باشد که شاعر جهد کند که مطلع شعر

یعنی اول بیت به غایت لطیف و دلآویز بود ، مثاله :

ای همه شکل دلآویز ترا داده خدای

جای آن است که در دیده ما گیری جای

حسن المقطع آن باشد که تمام شعر به الفاظ متین و

دلآویز گردد شود ، مثاله :

اگر مجال بود دوستان بگویندش

همین قدر که گرفتار تست انصاری

حسن الطلب آن باشد که شاعر از مودوح چیزی به صریح

نمراهد و لیکن به طریقه بهتر و وجه احسن که به ادب نزدیکتر

باشد و در پرده لطافت مخفی بود مثاله :

مرا زمانه جافی جفا نموده بے

بزرگوارا انصاف من ازو بستان

تعجب : تعجب آن باشد که شاعر از چیزی در شگفت

افتد ، مثاله :

رخس خورشید و من در تاب باشم ، ایس عجب حاله

دل من عاشق و زلفش پریشان بوالعجب کاره

تجاهل العارف : تجاهل العارف آن باشد که شاعر چیزی

را به چیزه متصف کند که بداند و خود را ندان سازد ، مثاله :

بمادده ام به تحیر چو نقش گیرانده

ندانم آن گل نازک گاه است یا اندام

مرا نگار جفا جو من نمود عذاب دلم بر آتش هجران خویش کرد کباب
 جدا شد من از آن نازنین زیبا روم دشت ز چشم من از محنت جدائی خواب
 درین ابیات "مرا" و "جدا"، مقفّام معصّر است - و اگر
 کس در اول و آخر هر مصراع التزام قافیّه کند آن را مقفّاء مرّبح
 می گویند، مثلاً:

مرا شوریدند خاطر چند داری چرا بر جان من رحمی داری
 بیجا دنگر که من میبرم به زاری بلا کردم که کردم با تو یاری
 درین ابیات "مرا"، "چرا"، و "بیجا" و "بلا" مقفّام
 مرّبح است - و اگر کس چهار قافیّه نگاهدارد و شعر را مردّف کند
 هم جایزه تر باشد -

مثلاً: خیال آن باشد که شاعر در سخن معنی انگیزد
 که خاطر شنونده بر معنی خاطر رود و مقصود گوینده جز آن
 باشد، مثلاً:

دخل باله تو کردیم جهان اندر دل
 گر بود بخت مساعد به بر آید روز

درین بیت مقصود شاعر آن نیست که دخل بالا به بار آید
 بلکه به کنار آمدن مطلوب است -

اینها هم به معنی در گمان افکندن است و در صنعت شعر
 آن که شاعر در سخن دو معنی انگیزد و بر هر معنی که گمان
 رود درست آید (۱) مثلاً:

(۱) اساتذّه این فن گفته اند که این صنعت چنان بود که شاعر
 لفظی دو معنیین به کار دارد یکی قریب و یکی غریب تا خاطر
 سامع نخست به معنی قریب رود و مراد قائل معنی غریب باشد -

حشو متوسط (۱) در قسم اسامی اشعار و مناسب آن بیان کرده آید،

و حشوقبیه (۲) در معانی شاعران بیان کرده شده است.

معکوس : و این صنعت چنان باشد که شاعر نیم مصرع بگوید و نیم دیگر هم از عکس آن خیزد، مثلاً :

جلبل به فغان آمد، آمد به فغان جلبل،

غلغل به چمن بشنو، بشنو به چمن غلغل

جمع : و این صنعت چنان باشد که میان دو چیز یک صفت

جمع کرده شود و آن صنعت را جامع هم گویند، مثلاً :

چشم من و لعل تو در فشان آمد

حال من و زلف تو پریشان آمد

(۱) حشومتوسط : و این صنعت چنان باشد که کلمه یا سخن در

شعر بیفزایند که افزودن و نیفزودن آن یکسان بود، نه پخت

شیرینی و رونق را دارا باشد و نه عیب و قبحات دارد، مثلاً :-

ز هجر روی تو ای دلبرای سیمین تن

دلبر ندیدم ندم شد تنم عدیل عنا

(رشیدالدین و طوطا)

درین بیت ”دلبرای سیمین تن“ حشو متوسط است.

(۲) حشوقبیه : و این صنعت چنان است که در شعر کلمه

بیفزایند که بس بیجا و بی مورد باشد و شعر را نیز تباها

کنند، مثلاً :-

از بس که پار منت تو بر تنم نشست

در زیر منت تو نهان و مستتر (کمالی)

درین بیت لفظ نهان حشو قبیح است که آب شعر را بمرده

است چرا که نهان و مستتر هم معنی اند و حاجت این تکرار ناوایب

بود - مثال دیگر :-

گر می نرسد به خدمت معذورم

زیرا رمد چشم و صداع سرم است

درین بیت ذکر چشم و سر با ذکر رمد و صداع آوردن بس

قبحات دارد چرا که رمد جز چشم را و صداع جز سر را نباشد -

اغراق فی الصفات : اغراق فی الصفات آن باشد که در

صفت کسی به غایت مبالغت رود ، مثاله :

هزار شاخ کنی گر مثل ز یک موید
از آن میان تو باریکتر بود صد بار

حسن التعلیل : حسن التعلیل آن باشد که یک معنی

را به عبارت هرچه نزدیکتر به علت معنی دوم در آرند ،
مثاله :

دلبر از دست می شود چو نو
جامر می را به دست می گیری

اعتراض الکلام قبل الاتهام ، آن باشد که شاعر سخن

آغاز کند و پیش از آن که تهمار شود ، باز گردد و در میان سخن
دیگر آرد که به آن معنی تمام بود - و این را حشو نیز
گویند و این بر سه نوع است ، حشوملیح ، حشومتوسط
حشوقبیح :

حشوملیح ، این صنعت چنان باشد که در شعر لفظ

بیارزد که بدان لفظ لطافت سخن زیاده شود ، (۱) مثاله :

گل رویت ، که باد تازه و تر ،
از گل نو بهار تازه تر است

درین بیت "که باد تازه و تر" زیادت است و سخن را

بیاراسته است -

(۱) حشوملیح آن است که شاعر سخنی بیفزاید که شعر در معنی

بدان محتاج نباشد و آوردن آن سخن شیء رینی شعر را بیفزاید

و رونق دیگر دهد -

مسلسل آن باشد که از مطلع تا مقطع هر بیت متعلق به
بیت دیگر بود ، (۱) مثاله :

لب و دهان و رخت را چه ماند ای دلبر
یکی عقیق و دوم غنچه و سوم گلزار
عقیق و غنچه و گلزار را به عهد تو نیست
یکی بهاء و دوم قیمت و سوم مقدار

غیر محدود آن که در لفظ عدد نباشد ، و این بر سه
قسم است ، موصوف ، و موصوف ، و غیر موصوف -
موصوف بر دو طریق آید - طریق اول موصوف ، مثاله -

به زلف و روع و اندام و لب شیرین تو ماند
شب تیره ، مه روشن ، گل تازه ، می احمر

(۱) اوحدی مراحفه را غزله است در صنعت مسلسل ساده که هیچ
علاقه به تقسیم ندارد - و آن غزل ذیلاً آورده می شود :

غزل

جور دیدم تا بدیدد آن خسرو خوبیای که من
عاشقم وز من پیشو شایم رخ چندان که من
در غمش دیوانه گشتم به رخس مجنون شدم
سر به صدراها نهادم فاش گردید آن که من
خوف بدنامی ندارم بیم رسوائیم نیست
ور بهانم مدته دیگر چنان می دای که من
دل به درد او سپارم تن به مهر او دهم
وای بلا را کس نداند بعد ازان که من
هرچه گویم راست گویم وین بتر کز هر طرف
من دوا به درد دل پرسان و دل ترسان که من
هم به تبرک سر بگویم هم دل از جان بر کنم
وای زمان درد دلم را چاره نتوان که من
دل ز غم خون کرده باشم خون ز مرغان ریخته
ور چنین باشد حدیثم که شود پنهان که من
دیدم پر اشک دارم چهره پر خون و دل
و ندیدم محنت نخواهم شست دست از جان که من
اوحدی را می شناسم طالع خود دیدم اثر
ور تو هم عالم بدانی رحمت آری زان که من

تفریق : و معنی این جدا کردن است ، و این صنعت چنان باشد که میان دو چیز هم از اول تفرقه پدید کنند ، مثاله ؛

با رخت بسته ندارد گل
که بسته نیست روز بازارش

جمع با تفریق : و این صنعت چنان باشد که میان

دو چیز یک صفت جمع کنند و بعده فرق پدید آرد ، مثاله :

من و تو هر دو دوست و هست استیم
تو ز جام می و من از چشمت

جمع با تقسیم : و این صنعت چنان باشد که دو صفت

را در یک جمع کنند و بعده قسمت کنند ، مثاله

ترا که زلف سیاه است و مشکبو بدهد
نسیم را نفس جانفزا و شب را رنگ

تقسیم : تقسیم تجنیس کردن باشد ، و در صنعت شعر

آن که هم از اول بجهت را تقسیم نمایند - و این صنعت بر

دو نوع است ، محدود و غیر محدود اما محدود آن باشد

که درو ذکر اعداد باشد و این هم بر دو طریق آید ، مسلسل و مطلق -

مطلق آن باشد که در مصراع اول چند چیز بیارزد و بعده

در مصراع دوم قسمت کنند ، مثاله :

به زلف و عارض و باله تو همی ماند
یکه عجبیر و دوم لاله و سوم عرعری

چون حرفهای اول و آخر هر مصراع جمع کنند "یارب" شود -

تاکید المدح بها یشبه الذم استوار کردن مدح باشد

که به هجو مانند ، و در سخن این صنعت چنان باشد که هر کس
داند که از مدح رجوع خواهد و بنام هجو خواهد نهاد ، مثاله :

آزده نیست هیچ کس از دولتت جز آنک

یا از طریق شرع محمد برون نهاد

استدراک ، و این صنعت چنان باشد که شاعر ابتدا

سخن بر آن نهج کند که شنونده داند هجو خواهد کرد ، اما در
اتمام کلام مدح حاصل آید ، مثاله :

نامردم و سیاه دل و سفله ایست آن

با چون تو خوب خالق که کیی آوری کند

المدح الموجبة ، و این چنان باشد که شاعر ممدوح را

به دو وجه بستايد ، مثاله :

اگر بگویم خرشید را که بنده تست

ز بندگی تو او را بسم شرف باشد

المحتمل للصدّین ، و این چنان باشد که شاعر شعره

بگوید که درو هم احتمال مدح بود و هم احتمال هجو ، مثاله :

زهر به یاد تو شکر می شود

شمر به روع تو سحر می شود

المتلون ، و این صنعت چنان باشد که شاعر شعره بگوید

که آن را به دو وزن بتران خواند ، مثاله :

در من بیچاره بیدل بین

در سر من رحم کن آخر دمه

طریق دوم موصوف ، مثال :

بچه زلف و عارضت مانند نگارا عنبر و لاله
 بچه عنبر ؟ عنبر سارا ، بچه لاله ؟ لاله نعمان

مثال موصوف :

بچه گاه بزم و اندر رزم داری همت و هیبت
 کزین دلها کنی خبرم وزان جانها کنی اختر
 بچه همت ؟ همت بخشش ، بچه بخشش ؟ بخشش جانها
 بچه هیبت ؟ هیبت حمله ، بچه حمله ؟ حمایه صفدر

غیرموصوف : و این در اول مجرّد باشد ، مثال : (۱)

الترزام الزم لازم گرفته است ، و این صنعت چنان
 باشد که کلمه یا حرفه در هر مصراع و یا در هر بیت یک بار یا
 دو بار یا بیش از آن لازم گرفته شود ، مثال :

دلبر افتاد در عشقت ، نکردی هیچ دلداری
 دمه میده که مارا در غم عشقت دل افتاد است

درین بیت سه بار "دل" لازم داشته شده است -

توشیح : توشیح جمله در گردن انداختن و آرایش دادن
 است - و این صنعت چنان باشد که شاعر بچه طریق شعری انشا کند
 که چون اول حرف یا کلمه هر مصراع یا اول و آخر حرف یا
 کلمه هر مصراع یا حرفه یا کلمه درمیاندک هر مصراع جمع کنند ،
 اسم یا کلمه یا بیت یا رباعی یا خطبه حاصل آید ، مثال :

یاد تو دل کشا و جان افزا
 رو تو آفتاب عالم تاب

(۱) مثال در نسخه موجود نیست اغلب که سواد نویس این

کتاب سهواً ننوشته است -

آمد نواے جان فزا صحن چمن شد دل کشا
وز بویه گل باد صبا بنشست هر سو عطر سا
جلبل ز باغ دلربا (۱)
وان عندلیب خوشنوا در روع گل شد مبتلا
اے ساقی گارخ چیا خوش کن زمانه وقت ما
در ده میه گلگون که تا نوشم به روع یار خود
الاسجاع، و سجع بانگ کردن قهری را گویند - و اسجاع بر
سه نوع است، متوازی، متوازن، و مطرف -

سجع متوازی: و این چنان باشد که در آخر دو قرینه
یا بیشتر کلماتی آورده شود که در وزن و حروف روی متفق آیند
چنان که "خوک زبان" و "بوس دهان" -

سجع متوازن: و این چنان باشد که از اول دو قرینه
یا آخر، یا از اول دو مصراع یا آخر، کلماتی آورده شود که هر یک
نظیر خویش را به وزن موافق باشند اما به حروف روی مخالف
چنان که "افروخته زمین" و "افراخته زمان" - (۲)

سجع مطرف: و آن چنان باشد که در وزن مختلف بود
و در حروف روی متفق، چنان که "کوته خردمند به

(۱) سواد نویسن این مصراع را درج نموده است شاید کمابیش
بدین ذور بوده باشد: "از شوق شد نغمه سرا" -

(۲) مثالی از کلام حافظ شیراز درینجا آورده می شود:-

"ماه که شد ز طلعتش افروخته زمین

شاه که شد ز همتش افراخته زمان" -

این بیت را به وزن سریخ (مفتعلن مفتعلن فاعلن) می‌توان خواند و هم به وزن رمل مسدس (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) -

رَدَّ الْحَجْزُ عَلَى الصَّدْرِ : صدر سینه و پیشگاه را گویند

و **عَجْز** سرین را ، و در شعر **أَوَّلِ كَلِمَةٍ** مصراعِ **أَوَّلِ** را صدر خوانند و آخر **كَلِمَةٍ** مصراع دوم را **عَجْز** - و **رَدَّ الْحَجْزُ عَلَى الصَّدْرِ** آن باشد که **كَلِمَةٍ** صدرِ بیت را در **عَجْز** بیارزند ، مثلاً :

مقام قدر تو بر ما به فلک آمد

ز به بلند مقام و ز به بلند مقام

و این صنعت مدور به هشت دائره هم هست - و این صنعت را بسیار نوع است ، اما به حقیقت پسندیده از همین یک نوع بیش نیست - و این را **مطابق** نیز گویند - اگر **كَلِمَةٍ** صدرِ بیت و **كَلِمَةٍ** **عَجْز** به معنی مختلف آید بهتر باشد -

السهط : و معنی تسهیط مروارید در رشته کشیدن است ،

و **سهط** شعر را گویند که سه مصراع شعر یا پنج یا هفت یا نه به یک قافیه گفته شوند و در مصراع چهارم ، یا هشتم ، یا دهم مصراع قافیه اصلی نگاهداشته آید و هر بار چنین قافیه را رعایت کنند ، مثلاً :

دام بر بود ناگه دلربایم یکم بدخو ، شوخ ، پیوفایم

به خنده دل‌فریبم ، جاذف‌زایم به غمزه ناوک اندازم بلایم

به عشقش می‌زخم من دست و پایم مگر روزه در آید در کنارم

و همین‌طور بعد سوم ، یا پنجم ، یا هفتم ، یا نهم در چهارم

یا ششم ، یا هشتم ، یا دهم قافیه اصلی رعایت کرده آید -

سهط مسجع : و این به غایت پسندیده است ، مثلاً :

مکرر : مکرر شعر را گویند که در دو مصرع بیت یک لفظ دو بار بیارشد و در بیت دوم سه گان بار بر توالی مکرر کنند ، مثاله : (۱)

اگر در هر مصرع لفظی بر توالی مکرر کنند همی صنعت است ، مثاله :

با تو بودن بود صواب صواب
به رخت زیستن خطا است خطا

و اگر در مصرع آخر هر بیت لفظی بر توالی مکرر کنند رواست .

مکرر مسلسل : و این صنعت چنان باشد که قافیۀ هر بیت در صدر بیت دوم مکرر گردد شود ، مثاله :

ستمگرا چه گمی بر من شکسته جفا جفا رها کن و یکره دله بده وفا
وفا نگو بود از دلبران نیکو رو تو مایه روی کرم کن یکه بده مهر در آ

لف و نشر : لفظ و نشر پیچیدن و باز کردن باشد ، و در صنعت شعر آن که در مصرع اول چیزه که میهم گویند تفسیر آن در مصرع دوم کنند ، و یا به یک مصرع هم آن میهم و هم تفسیرش در آرند ، مثاله :

بردی و نبردی ام پری رو
صبر از دل و اندۀ از روانم

(۱) سواد نویسی مثال تکریر درج ساخته بود . از تکریرات عسجدی مثالی در ذیل فراهم آورده می شود :

من قطره قطره آب می بارم اجر وار هر روز خیره خیره ازین چشم اشکبار
ز آن قطره قطره باران شده خجل زین خیره خیره خیره دل من به هجر پار

از نادان بلند - “ و در شعر همی یک نوع سجع متوازی می افتد
که از آن شعر سجع می شود ، مثاله :

بگذار جفا کاری ، رحم آر بر انصاری
کو شد به وفاداری در عشق تو افسانه

و اگر در هر بیت هفتگان کلمه متوازی بیارند از غایت بلاغت
باشد ، مثاله :

یاره است ما را دلریا ، دارد جمال جان فزا ،
رویش به از ترک سما ، زافش به از مشک خطا ،
سرو روان غنچه دهان ، سوسن زبان لاله رخا ،
آرام جان روح روان ، هور و چنان ماه سما

یک نوع سجع متاخران ابداع کرده اند ، و آن چنان
است که سه مصراع به یک قافیه می گویند و در مصراع چهارم
قافیه دیگر می کنند و هر بار بعد سه مصراع چنان قافیه را
رعایت کنند مثاله :

اینک اینک رسید وقت بهار گل بر افگند پرده از رخسار
گرچه گشت است عاله گلزار به گل روه او چه کار آید
و درین صنعت در هر بیت نیم مصراع هم تکرار کرده
اند ، مثاله :

ای جان من ، جانان من ، روه خورشید بستان من
رحم بر کن بر جان من ، بر من شبیه مهمان بیا
دارم امید ای دازنیش ، تا با تو باشم همنش
مهر بر کن بگذار کیس ، بر من شبیه مهمان بیا

منقوط : و این صنعت چنان باشد که دبیر یا شاعر نشری
یا نظمه به طورے تعبییه کند که در آن هیچ حرفے به نقط
نباشد ، مثاله : (۱)

الرَّقْطَاء : ورقطاء چیزے را گویند که بر آن نقطه هاء
سیاه و سفید باشند ، و در صنعت آن که در نشری یا نظمه الفاظه
بیاردند که یک حرفش منقوط باشد و دیگرے غیر منقوط ، مثاله :

ناز می کن کِ (۲) ناز می کِشمت
من کِشم ناز آن کِ (۲) ناز کند

الخَفِفاء : خِفَاء مادیانے یا گوسپنده را گویند که یک
چشم او سیاه و یکے کبود باشد ، و این صنعت چنان باشد که
نشری یا نظمه چنان نویسمند که جمله حرفے یک لفظ منقوط و
جمله حرفے یکے غیر منقوط باشند ، مثاله :

ماه ختمے مگر بزیمنت
دلدار چنینے دگر نبینی

الاعنات : و معنی اعنات سخت افگندن در کارے باشد ،
و این را لزوم ما لایلزَم نیز گویند ، و این چنان باشد که
پیش از حرف رَوِی حرفے التزام کرده می آید که واجب نباشد ،
مثاله :

تا زنگ زیر آینه روه آن صنم
خالی نبود دیده ما یک زماں ز دم
درینجا التزام " ن " در " صنم " و " دم " واجب نبود -

(۱) سواد نویس مثالش درج ذموده - مثال منقوط ذیلاً نوشته می آید :

بپیش بتم پیش بین شیخ چشت
بخشته ز نقش جبینش نبشت

(۲) " ک " = که -

موصول : و موصول پیوسته را گویند ، و در صنعت شعر آن که شاعر بیتے بگوید که حرفے از الفاظ آن در خط فرو نیفتد مثاله :

زلفت صنما نسیم عنبر بخشد
لعل لب تو همیشه شکر بخشد

و یا هیچ لفظ از الفاظش در نبشتن از هم جدا نشود مثاله (۱)
مقطع : و مقطع بریده را گویند ، و در صنعت شعر آن که شاعر بیتے بگوید که جمله حروف آن از یک دیگر جدا باشند در خط ، مثاله :

از دوری او در دل دردم دارم
دارم در دل از دوری او دردم

الحذف : و این صنعت چنان باشد که دبیر یا شاعر در شعر یا در نظم یک حرف از حروف منقوط بیفزاید یا دو یا زیادت یا چنان کند که در آن هیچ حرف نقطه دار نباشد ، گویا جمله حروف منقوط از آن حذف کرده شود ، مثاله :

دلدار که وعدۀ وصالم کم کرد
ما را هوس وصال او در هم کرد

(۱) مثالش را سواد نویسن در نسخه نوشته است - یکے مثاله از آن در ذیل فراهم آورده می شود -

شبهه مستقیم کشیده شبیه پیش بچه گنجینه غنیمت نهشته شبیه پیش

بیت صدر را چوں جدا بنویسند این طور بود :-

شب مه است بیت میکش است شیشه همیشه
بچه گنجینه غنیمت است هم نهشته شبیه پیش

مین به دیدار تو حیران و ز خود بیخبرم
 تو خود آشفته خویشی و ز من بیخبری
 یک زمانه ز دل شیفته ام دور نه
 بس که در خاطر من هر نفس می گذری
 سرو بلایه تو یارب چه بلایه دارد
 سبزه نیست در آن آب تو زان نیز تری (۱)
 شور در شهر فگندی که سراسر نهکی
 عیش من تلخ چه داری که لبالب شکری
 گر بیهی به غم عشق خود انصاری را
 چون سر زلف خرد آشفته و درهم نگری

و سخن شیخ الاسلام ملک الکلام متبرک الانام مقبول الخاص و
 العام شیخ سعدی شیرازی ، قدس الله سره العزیز سهل البهتج
 است -

و هر صنعتی که درین قسم بیان کرده شد ، گفتن آن در
 شاعر آسان است که شعر مطبوع و مقبول آید و با لطافت و
 ظرافت نماید - و این آوردنی نیست به فضل داری تعالی آمدنی است -

فصل پنجم در السامی اشعار و مناسب آن

و عروض

قسم اول در السامی اشعار

بدان ، ارشدک الله تعالی ، که مَطْلَعِ جاء بر آمدن آفتاب را

(۱) گمان می شود که سواد نویس درین جا بجای مصرع ثانی
 این بیت سهواً مصرع ثانی بیت ما بعد را جفت ساخته و مصرع
 آخر این بیت و مصرع اول بیت ما بعد را حذف کرده است -

محرّفات : و محرّفات آن باشد که کس شعر بگوید و در آن شعر در هر مصراع و یا در هر بیت چند حرف بیارد که چون آن حروف را مرکب کنند نام کس و یا صفت کس حاصل آید ،
مثال :

(۱) ا ه — — — — —

ر و — — — — —

سهل المهمّات : آن باشد که کس شعر بگوید و در آن هیچ صنعت نباشد ، اما لطافت و سلاست آن به غایت دلپذیر آید و شنونده را ترکیب لفظ و معنی آن آسان نماید و لیکن مثل آن گفتن نتواند ، مثال :

اے گل باغ لطافت که ز گل تازه تری
فتنه اهل دلی ، آفت صاحب نظری
من که باشم که ترا دل بدهم یا دهم
تو چنانی که دل از دست ملائک ببری
رو به زیجای ترا دیدم و دیوانه شدم
اے پروردگار ندانم ملکی یا بشری
شکل خوبی ز به بردن دل گرچه بلا است
کس بدیسی شکل نباشد تو بلاه دگری

(۱) سواد نویسی مثالش منوشتہ و بدیسی ساق گذاشتہ است .

مثال محرّفات از کلام سعدی شیرازی دریں جا آورده می شود :-

ل و ب برل و ب بنهاد باشد تا سحر
ه و ی در پیش باشد بسته باشد د و ر
شاعران بسیار گفته شعرهای پر خط
کس نگفته شعر مهمون من و عمر و د و ی

و هفت در هفت و یابیش از آن و در زیر هر بند یک بیت ملائم تقمّم آن بیارد ، و آن را عقده خوانند . و ترجیع بر هفت نوع است :-

نوع اول آن که مقفا باشد و هر بند به قافیه گفته شود .
نوع دوم آن که بعضی بند مقفا باشد و بعضی مردّف نوع سوم آن که مردّف باشد و هر بند به قافیه و ردیف باشد . **نوع چهارم** آن که مردّف باشد و در همه بندها قافیه و یک حرف روی آید و ردیف مختلف گردد ، و قافیه را از ایضا نگه دارد . **نوع پنجم** آن که جمله بندها به یک ردیف باشد و قافیه مختلف گردد .
نوع ششم آن که مردّف باشد و چند قافیه که در بنده آمده باشد در جمله بندها همان چند قافیه آورده شود و ردیف مختلف گردد . **نوع هفتم** آن که جمله بندها به ترجیع به یک قافیه و یک ردیف گفته شود . و این چنین ترجیع را چون عقده از میان دور کنند قصیده شود ذوالسطح اما عقده بر سه نوع است :-

نوع اول آن که زیر هر بند همان بیت مکرر شود که زیر بند اول آمده باشد . و این از غایت استادی است زیرا که در ارتباط این کاره است . **نوع دوم** آن که زیر هر بند هر بیتی علامده آورده شود به یک قافیه ، یعنی به قافیه که زیر بند نخستین آمده است ، و چون این ابیات را جمع کنند بند دیگر مرتّب شود . **نوع سوم** آن که زیر هر بند به یک قافیه و ردیف علامده آورده شود .

گویند و بیت اول را از شعر مطلع خوانند - و اگر کسی شعر را آغاز کند و چون چند بیت گفته باشد مطلع دیگر بنا نهد و ابیات دیگر بگوید ، آن را **ذوالمطلعین** گویند - اما بهتر آن باشد که سه مطلع کند یا پنج و یا هفت که هرچه ابیات قصائد و مطالع اشعار طاق باشد بدان یمن گیرند - و هرچه مطالع شعر سه یا بیش از آن بود ، آن را **ذوالمطالع** گویند - و باید که از مطلع اول قصیده تا مقطع آخر آن قصیده هیچ قافیه مکرر نشود ، زیرا که این همه یک شعر باشد ، و در میان بیتی که مصرع کرده اند از بهر آن است که از صفته به صفته دیگر رفتن گزیده و پسندیده نماید و سخن را وسعتی بود .

مقتضا : در شعر که ردیف نباشد آن را مقفا گویند - و چون شعر بدو قافیه شود آن را **ذوقافیتین** گویند و اگر در هر مصراع قافیه آورده باشد آن را **مصرع** گویند -

خاصی : رباعیه را گویند که مصراع سوم او را قافیه نباشد -
قطعه : شعر را قطعه گویند که مطلع آن مصرع نباشد و آن چنان نماید که گوئی از شعر مطول (۱) بریده اند ، چنانچه قانون است -

قصیده : قصیده آهنگ کردن است یعنی گوینده به چیزهایی که مقصود اوست آهنگ کرده -

ترجیع : به معنی باز گردانیدن نغمه و غیر آن باشد ، و در شعر آن که شاعر چند بند بگوید چنان که پنج در پنج

(۱) چه جرّم تیر دگشت آن میان آب روان
کشیده پهلوه عالی تست کشاده میان
ملازه صورت و مه سیرتے سیریم السیر
چو تیر راست رو اما خمیده همچو کمان

رباعی: رباعی دو بیتی را گویند که چهار مصراع دارد
و چهارگانی نیز گویند، و بیت مطلق هم گفته اند اما خطا
است زیرا که بیت دو مصراع را نام شده است.

سوال و جواب: سوال و جواب آن باشد که در یک
بیت یا دو بیت به لفظ گفته و گفتا یا به طریق دیگر
سوال و جواب بیاورند، مثلاً:

گفته شکر است آن لب، گفتا به ازیں بنگر
گفته که بده بوسه، گفتا دتوان دادن

ملّحّح آن باشد که یک مصراع پارسی و یک عربی، یا یک
بیت پارسی و یک عربی یا همین طور بیش از آن بیاورند. (۲)

کلام جامع: کلام جامع آن باشد که درو از هر نوع چیزی
بگویند چنانچه پند، و حکمت، و شکایت روزگار و غیر آن در
آن باشد.

(۱) سواد نویس این مثال را بطور صحیح ننوشتند و مبهم تر
گردانیده است. لهذا مثالی دیگر از کلام مؤید الملک ابریکر
بن نظام الملک آورده می شود که در نام کنیزک باجمال خود
گفته است که "ینال" نام داشت:—

علینا ذقش کن جر زر بکن حرفه ازو کمتر
پس آن لامش به آخر جر بگفته نام آن دلبر

یعنی از "علینا" حرف عین را حذف کرده لام را چون
به آخر ببرند "ینال" می گردد.

(۲) مثلاً: هست کلید در گنج حکیم
بسم الله الرحمن الرحیم

مَحَبَّتِی نابیما کرده را گویند و در شعر آن که نام کسی

را پوشیده باز نهانند ، و آن بر چهار نوع است :-

نوع اول مُحَرَّف : و آن چنان باشد که از هر مصراع و یا از

هر بیت یگان و دوگان حرف بگیرند و آن را جمع کنند ، نامی

بر آید . نوع دوم ، محدود : و آن چنان باشد که از حساب

جمل عددی گرفته چون جمع کنند نامی خبزد . نوع سوم ،

مبدل : و آن چنان باشد که لفظی به عربی بگویند ، و هم

به عربی نامی حاصل آید ، یا آن که لفظی به عربی بگویند

و چون به پارسی برزند نامی حاصل آید . نوع چهارم ، مُحْذِل (۱)

و این مقبول و مطبوع است . و این چنان باشد که بیتی یا

رباعی گرفته شود که به نفس خود تمام باشد ، اما به اشارتی

که در آن رفته باشد چون تأمل کنند ، نامی یا لقبی بیرون

آید ، مثالی :

دل را به غم زلف چو شامی بدهم عقل و خرد و هوش تمامی بدهم

صد جان اگر دهم اندر غم او تا بر سر جان نهم به نامی بدهم

“ تا ” را اگر بر “ سرِ جان ” یعنی “ جیم ” نهند

“ تاج ” شود .

لُغَز (۲) آن باشد که صفت چیزی را بیان کنند و نام آن

چیز بگویند و پرسند که آن چیست . و این را چیستان نیز

گویند ، مثالی :

(۱) مُحْذِل = آبستن گرداننده -

(۲) لُغَز سوراخ موش دشتی را گویند که بغایت پیچدار باشد

و بنا برین نوعی از سلام مهمی را نیز گویند که به زبان

پارسی چیستان خوانند .

اے تُو ز کرده سینۀ دشمن به زخم تیغ

افگنده سپهر تیر تو در جان شیر ریش (۱)

و اگر کسی درین صنعت یک مصراع و یا یک بیت گوید

چنان که هم راست توان خواند و هم باز گوید، آن را

مقلوب مستوی گویند مثاله: (۲)

آواز تربت زاوا آرام دهد ما را

مقلوب مجنّح: و این هم از قسم مقلوب کل است.

اگر کسی در صدر بیت لفظی بیارد و در عجز مقلوب آن

آرد آن را مقلوب مجنّح گویند - و اگر در اول و آخر هر مصراع

آرد آن را هم مجنّح گویند و محطّف نیز خوانند - (۳)

(۱) در مصراع اول این بیت از سواد نویسنده واقع شده

و لیکن مصراع ثانی درست است و شیر و ریش مقلوب یکدیگر اند.

(۲) و مثال دیگر این است: شکر بترازوی وزارت برکش

و مثال یک بیت سالم همچنین است که قوامی می گوید:

رامش مرد گنج باری و قوت تو قوی را بجنگ در شمار

اگر این بیت را واژگونی خوانند همین بیت بر می آید -

(۳) سواد نویسنده مثال مقلوب مجنّح را نشو و نشسته است - و مثالش

همچنین است :-

(۱) ادا بندۀ مطاعم آن را که به طبع

بماید ز بدیهت به تمامی ادبا

(۲) زان دو جادو درگس مخمور با گشتی و ناز

زار و گریان و غریوازم همه روز دراز

در بیت اول ادا و ادبا و در مصراع اول بیت دوم زان و

ناز و در مصراع دوم زار و دراز مقلوب مجنّح است -

دعای تاجبید : تاجبید جاودانی کردن است و در صنعت شعر

آن باشد که بگویند تا فلان چیز در جهان خواهد بود و جهانی ، مثاله :-

تا طویل و بسیط بحر بود عمر و ملکش طویل باد و بسیط

تدرجه آن باشد که از زبانه به زبان دیگر تربیت سخن

کرده آید - (۱)

حامل موقوف آن باشد که بیت اول متعلق بیت

دوم بود - (۲)

الترفات به معنی باز پس نگریستن یا به گوشه چشم

نگریستن است و در صنعت شعر آن که از مخاطبه به مخاطبه

روند و از مخاطبه به مخاطبه آیند - (۳)

و این صنعت را **مهاثله** و **مضارعه** و **مشاکله** نیز

خوانند -

مقلوب : و این صنعت بر دو نوع است ، مقلوب کل و

مقلوب بعض -

مقلوب کل : و این صنعت چنان باشد که دو کلمه آورده

شود و چون یکی را قلب کنند عین دومین شود ، مثاله :

(۱) مثاله : هر آنم هاتف غیبی همی گوید به گوش دل

مشر درمید لاتیس ، مخور اندوه لاتحزن ،

(۲) مثال حامل موقوف ذیل درج کرده می آید ، حافظ شیرازی گوید :-

اے باد اگر به گلشن احباب بگذری زدهار عرضه ده بر جانای پیام ما

گو نام ما ز یاد بجهدا چه می بری خود آید آن که یاد نیاری ز نام ما

(۳) مثال التفات را سواد نویسنده مندرج ساخته است - مثاله از آن ذیل

آورده می شود :-

ما را جگر به تیر فراق تو خسته شد اے صبر بر فراق بمان نیک جوشنی

حدود قوافی پنج است ، متکاوس ، متراکب ، متدارک

متواتر و مترادف -

متکاوس و آن چهار حروف متحرک و یک ساکن است چنان
که **فَعَلْتُنْ** که از **مستفعلنْ** خیزد و این فاصله کبری است -
و این لفظ مشتق از **تکاوس** است به معنی انبوهی و مزاحمت
و به سبب کثرت و تداخل متحرکات این قافیه را **متکاوس**
می گویند -

متراکب : و آن سه حروف متحرک و یک ساکن است و
در شعر پارسی از چهار افعیل بیش نیاید ، چنان که **فَعْلُنْ** ،
و **مفععلنْ** ، و **مفعول فعلْ** ، و **مفاعیل فعلْ** - و معنی **متراکب**
" برهم نشسته " می باشد - و این قسم قافیه در شعر سبکتر
از **متکاوس** است -

متدارک : و آن دو حروف متحرک و یک ساکن است و در
شعر پارسی بیش از پنج افعیل در نوبت آید ، چنان که **فاعِلنْ**
و **مستفعلنْ** ، و **مفاعِلنْ** ، و **فَعولنْ فَعْلْ** ، و **مفاعیل فَعْ** - و
و **متدارک** از بهر آن خوانند که دو متحرک یکدیگر را در یافته
و بهم پیوسته اند -

متواتر : و آن یک متحرک و یک ساکن است و این سبب
خفیف است و در اشعار پارسی در یازده افعیل بیش نیفتد ،
چنان که **مفاعیلنْ** ، **فاعلاتنْ** ، **فَعلاتنْ** ، **فَعولنْ** ، **مفعولنْ** ،
فَعْلُنْ ، **فاعلاتنْ فَعْ** ، **مفاعیلنْ فَعْ** ، **مفععلنْ فَعْ** ، **مفعولنْ فَعْ** -
و آن را از بهر آن متواتر خوانند که متحرک آن را ساکن بر پی

است -

متناظر آن را گویند که چند لفظ را چنان ترکیب کنند

که آن را روان نتوان گفت ، مثاله :

شب شیر شر تو شیر بنوش

هستزاد آن باشد که زیر هر بیت یا رباعی و یا زیر

هر مصراع چیزه مناسب و ملائم زیادت کنند ، مثاله : رباعی :

ایام بهار و من جدا از بهر یار

چون بلبل دل شیفته می نالم زار پیهم شب و روز

افسوس که در حسرت آن لاله عذار

با شور فراق می رود فصل بهار در گریه و سوز

و در زیر هر مصراع هم گفته می شود ، مثاله : رباعی

تا من جزیم باتو وفا خواهم کرد چه هیچ جفا

غمهای ترا به سینه جا خواهم کرد از راء وفا

جز وصل تو آرزو نخواهم کردن ای راحت جان

مهر همه دلبران رها خواهم کرد از بهر ترا

اقتباس : معنی اقتباس روشنائی گرفتن است و در شعر

چنان باشد که آیه کلام الله یا مصراع یا بیت به معروف از

شاعری در کلام خود تضمین کنند ، مثاله :

هر چه داری خرچ کن در راه او

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا

ابداع آن باشد که شاعر معنی بهر انگیزد چنان که سخن

بر اصطلاح عوام نباشد و اشعار اصحاب فضل و ارباب فطنت

از معانی غریب و الفاظ متین مرتبط شود - (۱)

حدود قوافی و اصناف آن

(۱) مثال ابداع از کلام رودکی ذیل آورده می شود :-

همی بدستی تا آدمی نهاند شجاع همی بدادی تا آدمی نهاند فقیر

بِر وزن مَفَاعِلُیْنُ ، و " اے خدایم " بروزن فَاعِلَاتُنَّ ، و ذون تنوین در افعیل عروضی بنویسند تا مکتوب و ملفوظ اوزان در حروف یکسان باشد و در فک اجزای بحر از یکدیگر اشتباه نیفتد .

باید دانست که عروضیان جزو آخرین را از مصراع اول عروض گویند و جزو اول را صدر خوانند ، و جزو اول مصراع دوم را ابتدا ، و جزو آخرین آن را ضرب گویند . و چوب خانه و چوب خیمه را نیز عروض گویند . چنان که خیمه را از خیمه چوب چاره نیست شعر را هم از میزان گزیر نیست که بدان قیام می پذیرد .

و اوزان شعر در اصل پانزده بحر است ، طویل ، مدید ، بسیط ، وافر ، کامل ، هزج ، رجز ، رمل ، سریع ، منسرح ، خفیف ، مضارع ، مقتضب ، مجتث ، متقارب . و این پانزده بحر را خلیل ابن احمد بنا نهاده است . بعد از ابو الحسن اخفش بحر شانزدهم بر آن زیادت کرده که مسمی به هتدارک است و این را بحر محدث نیز گویند . و بعد از بحر قریب ، و جدید ، و مشاکل از محدثات متأخرین است . بنا بر آن که اگر اجزای بحر رمل (فاعلاتن) را محذوف کنند بحر هتدارک (فاعلن) حاصل آید . اما چون فاعلن یکی از قالبهای اصل بحر است ، شاید که مشتق گویند .

و این شانزده بحر را هشت قالب است ، از آن شش قالب سباعی است (یعنی هفت حرفی) و دو خهاسی است (پنج حرفی) و سباعی این است : مفاعیلن ، فاعلاتن ، مستفعلن ، متفعلن ، فاعلاتن ، و مفعولات . و خهاسی این است : فحولن و فاعلن . و این

مترادف و آن قافیۀ ایست که در آخر آن دو ساکن باشد -
و در شعر پارسی این قافیۀ در یازده فعل افتد ، چنان که مفعولان ،
فاعلان ، فعلان ، فحولان ، مفاعیل ، فحول ، فاع ، مفاعیلان ، فاعلییان -
فعلییان - و از آن این قافیۀ را مترادف خوانند که سواکن آن
بر پی یکدیگر اند یکدیگر ردیف دیگر -

التقاء خاطری و این چنان باشد که یک مصراع یا یک
بیت بحرینۀ دو شاعر بگویند به آن که یک دیگر را دیده باشند
یا از آن اطلاع داشته باشند -

مشاعره : آن باشد که دو کس یکدیگر را شعر گویند -

قسم دوم

در بیان عروض

بدان ، ارشدک الله تعالی - که معنی عروض " محروض " است
بر حسب فحول به معنی مفعول ، و آن علمه است معروف
که میزان کلام منظور است همچنان که نحو میزان کلام منشور
می باشد - و آن را از بهر آن عروض خوانند که محروض علیه
شعر است ، یعنی شعر را بر آن عرض کنند تا موزون آن را
از ناموزون و مستقیم آن را از نامستقیم تمیز کنند -

و بنام اوزان عروض بر " فاع " و " عین " و " لام " (فعل)
نهادۀ اند همچنان که بنام اوزان لغت عرب با تصریف
اوزان لغوی و شعری بر یک نسق باشد ، چنان که لغویان گویند ضَرَبَ
بر وزن فَعَلَ است و ضاربٌ بر وزن فاعِلٌ و مضروبٌ بر وزن مفعولٌ - و
عروضیان پارسی گویند " خدایا " بر وزن فَعُولٌ است ، و " خداوند " بر وزن

(٠/١٠) دویسند ، و ایس وتد مفروق است - و چوں سه حرف متحرک باشد و حرف چهارم ساکن ، سه صفر و یک الف (١٠٠٠) بنویسند ، و ایس فاصله صغری است - و چوں چهار حرف متحرک باشد و پنجم ساکن چهار صفر و یک الف (١٠٠٠٠) بنویسند و ایس فاصله کبری است -

چوں ایس دانسته شد ، بپایید دانست که حرفه که ملفوظ باشد در تقطیع در آید ، و حرفه که ملفوظ نباشد به تقطیع در نیاید ، چنانچه واو " خواب " و " خور " - و ایس هر دو واو در تلفظ نیایند پس به تقطیع نیز در نیایند - و آنچه در تقطیع نیاید آن را **عطل** خوانند - و هر کس ساکن که بعد از حرف علت افتد چنان که " جان " در تقطیع نیاید ، و چوں آن کس متحرک بود چنان که " جان من " به تقطیع در آید - اما اگر ماقبل " واو " و " یا " مفتوح باشد به تقطیع در آید - چنان که " عین " " لون " - و عروضیان مدّ و تشدید را بدل حرف گیرند -

و اکثر اجزای شعر در بیته هشت است ، چنان که در هر بیته هشت بار مفاعیلن و یا فعولن و غیر آن باشد و زیادت بر ایس روا نباشد - و اقل شعر در بیته دو جزو است چنان که در بیته دو بار مستفعّلن یا فاعلاتن باشد - و هر بیته که هشت جزو افتد آن را تامر گویند - و اگر شش جزو اصلی افتد آن هم تامر باشد - چوں از بحر مثنی یا مسدّس دو جزو نقصان شود آن را **مجزو** گویند و چهار جزو چوں نقصان شود آن را

قالبه‌ها را از اسباب و اوتاد و فواصل مرکب کرده اند - و مدار اوزان عروض برین سه رکن ، سبب و وُتْد و فاصله ، نهاده اند - سبب طناب باشد ، و وُتْد میخ چوبین ، و فاصله جدائی میان دو دامن - و سبب را دو نوع است خفیف و ثقیل - سبب خفیف یک متحرک و یک ساکن است چنان که "لَمْ" و آن را از بهر آن خفیف گویند که تلفظ آن سبک می‌باشد - و سبب ثقیل دو متحرک متوالی است چنان که تَر - و وُتْد نیز بر دو نوع است مقرون و مفروق - وُتْد مقرون دو متحرک و یک ساکن است چنان که "اَلَمْ" و مقرون را مجموع نیز خوانند - وُتْد مفروق نیز دو متحرک و یک ساکن است اما میان دو متحرک یک ساکن می‌آید چنان که "رَبَّ" - و فاصله نیز بر دو نوع است صغری و کبری - فاصله صغری سه متحرک و یک ساکن است چنان که ضَرْبَت - و فاصله کبری چهار متحرک و یک ساکن است چنان که عَرْضَهَم -

و عروضیان علامت حرف متحرک صفر (۰) بنویسند و علامت حرف ساکن الف (۱) و چون یک حرف متحرک و یک حرف ساکن باشد ۰ صفر و الف بنویسند (۱۰) و این سبب خفیف است و چون هر دو حرف متحرک باشد دو صفر (۰۰) بنویسند و این سبب ثقیل است - و چون دو حرف متحرک و حرف سوم ساکن باشد دو صفر و یک الف (۱۰۰) بنویسند و این وُتْد مقرون است همه آن را وُتْد مجموع نیز خوانند - و چون یک حرف ساکن در میان دو حرف متحرک باشد ، در میان دو صفر یک الف

خَرَب جمع کردن خرم و کَف است تا از مفاعیلن فاعیل
بماند اما مفعول بجایش دهند و آخرَب نامند -

شَتَر جمع کردن خَرَم و قَبَض باشد تا مفاعیلن به افگندن
حرف اول و پنجم فاعلن شود و اَشْتَر نامند -

کَسَف افگندن حرف متحرک است از آخر وُقَد مفروق
یعنی حرف هفتم مفعولات تا مفعولا بماند و بجایش مفعولن
آرند و مَكْسُوف گویند -

حَدَّد افگندن و تد مقرون است از آخر رکن تا از مستفعلن
مستف و از متفاعلن متفا و از فاعلن فا بماند و فعلن بجایه مستف
و فعلن بجایه متفا و فح بجایه فا می آرند و أَحَدَّ خوانند -

قَصَّر افگندن حرف ساکن است در سبب خفیف که در
آخر رکن باشد و ساکن کردن متحرک آن سبب تا از فاعلاتن
فاعلات بماند و از فاعولن فاعول و مقصور نامند -

قَطَعَ افگندن یک حرف است از آخر و تد مقرون و ماقبل
ن را ساکن کردن تا از مستفعلن مستفعل بماند و بجایش مفعولن
بیارند ، و از متفاعلن متفاعل بماند و بجایش فاعلاتن بنهند ،
و از فاعلن فاعل بماند و بجایش فعلن آرند و مقطوع گویند -
صَلَّم افگندن و تد مفروق است از آخر رکن مفعولات
تا مفعو بماند و بجایش فعلن آرند و أَصَلَّم نامند -

بَتَر مقطوم کردن است بعد از اسقاط سبب خفیف
تا فاعولن فع شود و أَبَتَر نامند -

تَشَحَّیث افگندن یک حرف است از و تد مقرون که در
وسط باشد تا فاعلاتن فاعلاتن یا فلاتن بماند پس مفعولن
بجایش آرند و مُشَحَّث خوانند -

منهوک (۱) گویند - و در بحرهای شعر **زحَف** و **اعتلال** افتد چنان
که از **مستفعِلین**، **مفتعلین** شود و از **فاعلاتین**، **فاعِلین** گردد - و
زحاف بسیار است اما چند **زحَف** درین قسمت ثبت کرده
می شود :-

خَرم افگندن حرف اول **مفاعیلین** است تا **فاعیلین** مانند ،
و **مفعولین** بجایش آرند - و **أخرم** نامند -

خَبن افگندن حرف دوم است چون ساکن باشد تا **مستفعِلین**
متفعِلین شود اما **مفاعِلین** بجایش آرند و **مخبون** نامند -

طی افگندن حرف چهارم است چون ساکن باشد تا **مستفعِلین**
مستعلین گردد اما **مفتعلین** بجایش آرند و **مطوی** گویند -

قَبَض افگندن حرف پنجم است چون ساکن باشد تا **مفاعیلین**
مفاعِلین شود و **مقبوض** خوانند -

کَف افگندن حرف هفتم ساکن باشد تا **مفاعیلین** **مفاعِلین**
شود و **مکفوف** نامند -

حَذَف افگندن سبب **خفیف** است از آخر جزو تا **مفاعیلین**
مفاعی بماند اما **مفعولین** بجایش آرند و **محذوف** خوانند -

خَبَل اجتماع **خَبن** و **طی** را گویند چنانچه **مستفعِلین** **متعلین**
بماند اما **فعلتین** بجایش نهند و **مخبول** گویند -

شَکَل اجتماع **خَبن** و **کَف** است تا **فاعلاتین** **فعلات** بماند
و **مشکول** گویند -

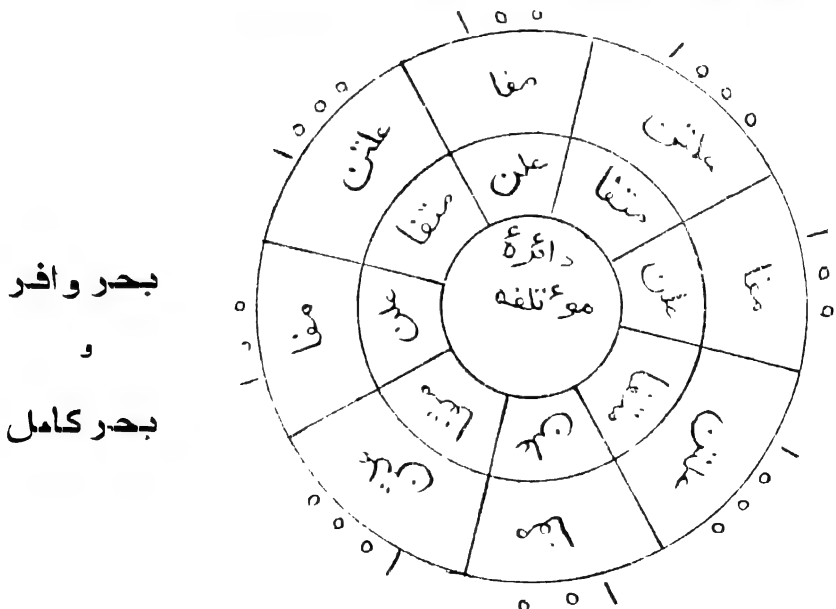
(۱) منهوک = بیهار ، لاغر ، نزار - و از بحر رجز آنچه دو ثلث آن
فته و یک ثلث باقیمانده باشد -

مستفعّلن ، مستفعّلن تن شود و بجایش مستفعلاتن آرد و مرفّل نامند -

اذالت در وتد مقرون که آخر رکن باشد یک الف زیاده کردن است پیش از ساکن تا متفاعّلن متفاعلان ، و فاعّلن فاعلان و مستفعّلن مستفعلان شود و هذال گویند -

تسبیغ زیادت کردن یک الف است بر سبب خفیف چون آخر باشد تا فعولن فعولان ، و فاعلاتن فاعلاتان شود که بجایش فاعلیان آرد ، و مفاعیلن مفاعیلان گردد و مسبغ نامند -

این شادزده محور را در شش دایره قسمت کرده اند و ضابطه داده - و آن شش دایره این است ، مؤتلفه ، مختلفه ، مجتلبه ، متفقه ، مشتبهه ، و منتزعه -

بحر وافر (مفاعلتن هشت بار) و بحر کامل (متفاعلان هشت بار) از یک دایره است - اگر از مفاعلتن آغاز کنیم بحر وافر

ثَلَم افگندن حرف اول از **فَعُولَن** است تا **عُولَن** بماند و **فَعُولَن** به جایش آرند و **اَثَلَم** نامند.

ثَرَم جمع کردن خرم و قبض است در **فَعُولَن** تا **عُول** بماند و ذاع بجایش بیارند و **اَثَرَم** نامند.

غَضِب اخرم کردن مفاعلتن است یعنی ساقط کردن حرف اول تا فاعلتن بماند و مفتعلن بجایش آرند و **اَغْضَب** نامند. **قَصَم** جمع کردن خرم و غضب است در مفاعلتن یعنی افگندن حرف اول و ساکن کردن حرف پنجم تا مفاعلتن فاعلتن ماند و بجای آن مفتعُولَن آرند و **اَقْصَم** نامند.

اِضْهَر ساکن کردن تا ممتفاعلن است چنان که ممتفاعلن ماند و بجایش مستفععلن آرند و **مُضْهَر** گویند.

عَصَب ساکن کردن لام مفاعلتن است تا مفاعلتن شود و مفاعیلن بجایش نهند و **مَعْصُوب** خوانند.

ذَقَص جمع کردن عَصَب و کَف است تا مفاعلتن مفاعلت شود و بجایش مفاعیل بیارند و **مَنْقُوص** نامند.

قَطَط افگندن سبب خفیف و ساکن کردن حرف ما قبل آن تا مفاعلتن مفاعِلْ شود و له بجایش فَعُولَن می آرند و **مَفْطُوف** گویند.

عَقَل قبض کردن است بعد از عَصَب تا مفاعلتن مفاعِلن شود و معقول خوانند.

تَرْفِیل زیاده کردن سبب خفیف است بر و قد مقرون تا مفاعِلن ممتفاعلن تن شود و له بجایش ممتفاعلن بیارند و

(۱۰)

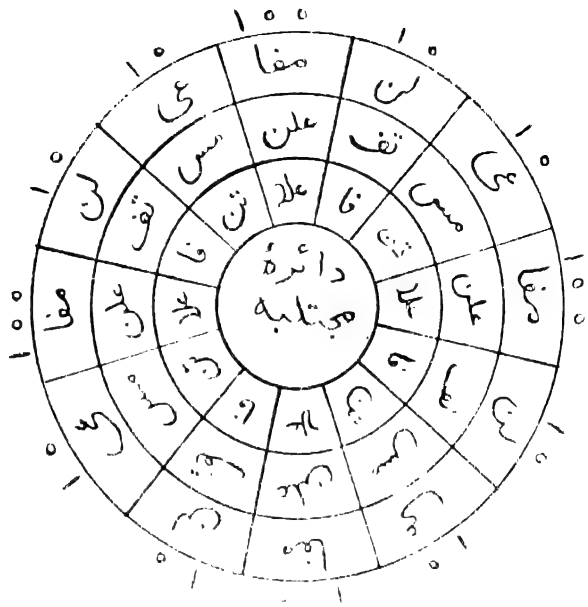
بحر هزج

و

بحر رجز

و

بحر رمل

مجتلبه آن که چیزه را از جایه به جای دیگر کشد - بحر هزج

و رجز و رمل از اجزای این دائرة است (هزج = مفاعیلین

هشت بار، رجز = مستفعلن هشت بار، رمل = فاعلاتن هشت

بار) اگر از مفا شروع کنیم و مفاعیلین چهار بار بر خاتمه های دائرة

بنویسیم هزج می شود - اگر از عیلین آغاز نماییم عیلین مفا

می شود بر وزن مستفعلن باشد و این بحر رجز است - و اگر از

ن ابتدا کنیم ن مفاعی می شود که بر وزن فاعلاتن باشد و

این بحر رمل است - و به سبب جلب ارکان از دائرة مختلفه

این دائرة را مجتلبه نام کرده اند

می شود. و اگر از علتین مفا ابتدا نماییم بحر کامل می شود که بجایش متفاعلین آرند. و این دایره را مختلفه از آن گویند که هر دو بحر باهم ایتلاف (۱) و اتحاد دارند.

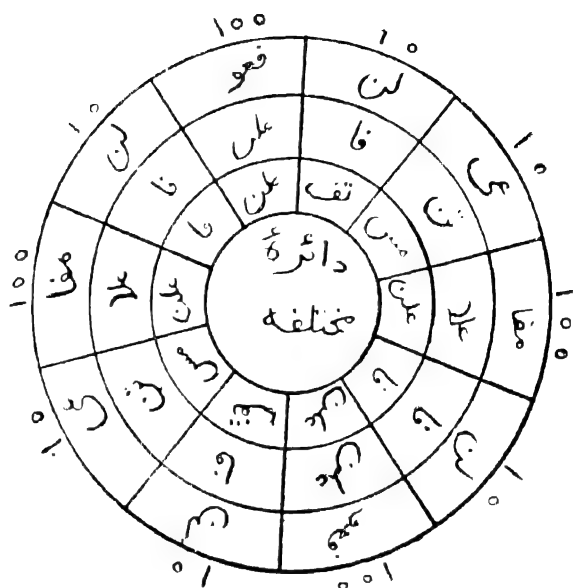
بحر طویل

و

بحر مدید

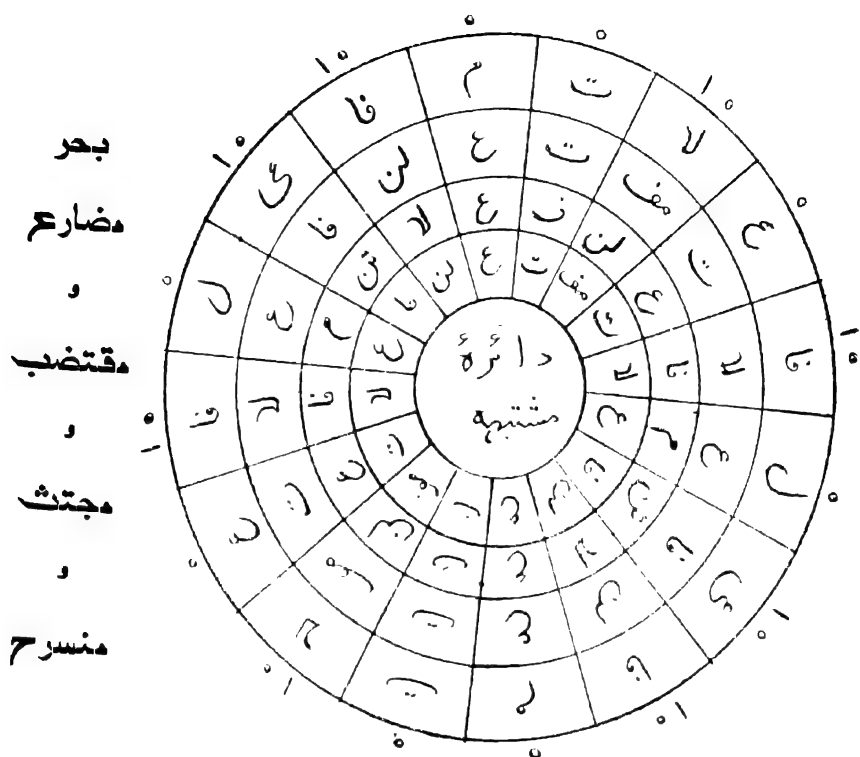
و

بحر بسیط

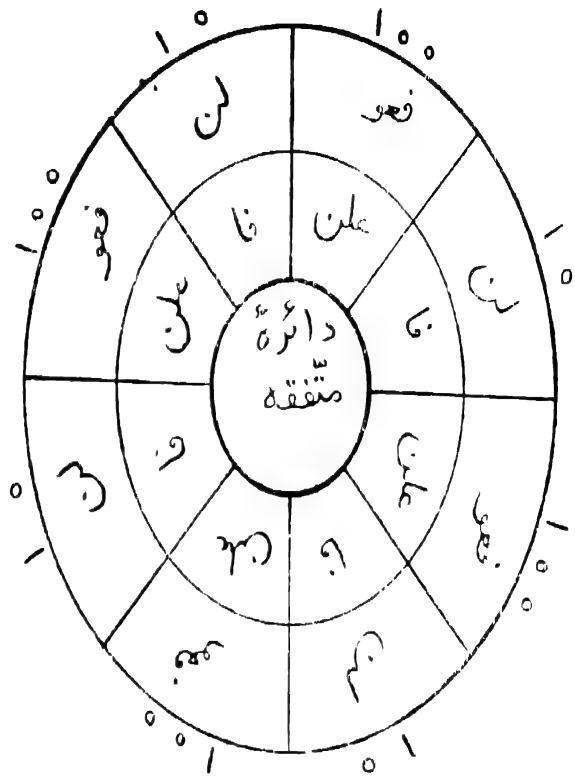
دایره مختلفه از اجزاء بحر طویل و مدید و بسیط

ساخته اند طویل = فاعلین مفاعیلین چهار بار ، و مدید = فاعلاتن فاعلین چهار بار ، و بسیط = مستفعلن فاعلین چهار بار. - اگر از فاعلین مفاعیلین شروع کنیم بحر طویل باشد ، و اگر از "لن" آغاز کنیم لن مفاعیلین فاعلین می شود که بجایش فاعلاتن فاعلین می آرند و این بحر مدید باشد. و اگر از عیلین ابتدا نماییم عیلین فاعلین مفا می شود که بجایش مستفعلن فاعلین می دهند و این بحر بسیط باشد. و به اختلاف ارکان سماعی و خماسی این دایره را مختلفه نام کردند.

بحر مضارع (مفاعیل فاعلات چهار بار) و **مقتضب** (فاعلات مفتعلن چهار بار)، و **مجث** (مفاعیل فاعلات چهار بار) و **منسرح** (مفتعلن فاعلات چهار بار) از اجزاء دائرة هشتبیه است. اگر از مفاعیل ابتدا کنیم مفاعیل فاعلات مفاعیل فاعلات می شود که **بحر مضارع** است. و اگر از عیل آغاز کنیم عیل فاعلات مفاعیل فاعلات می شود که **بحر مضارع** است. و اگر از لام مفاعیل شروع کنیم لفاعلات مفاعیل فاعلات مفاعیل می شود که هموزن مفاعیل فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن است **بحر مجث** می گردد. و اگر از لات شروع نماییم لات مفاعیل فاعلات مفاعیل فاعلات می شود

بحر متقارب

و
بحر متدارک

متقارب (فعلولن هشت بار) تنها یک دائرة داشت آن را منفردة می یافتند، اما ابوالحسن اخفش از آن بحر متدارک استخراج کرد و آن را دائرة متفقه نام نهاد - چنانچه اگر از فعلولن آغاز کنیم و آن را چهار بار بر خانه های دائرة بنویسیم متقارب است - و اگر از لن فعلو شروع کنیم فاعلن می شود و آن را چهار بار بر خانه های دائرة بنویسیم بحر متدارک باشد -

(فاعلات مفاعیل مفاعیل دو بار) از اجزای دایره منتزعه است اگر از مفعولن آغاز کنیم مفعولن مفعولن فاعلات می شود که بحر سرّیج است. و اگر از تاء مفعولن شروع کنیم تعولن مفعولن فاعلات مف می شود که بر وزن فاعلاتن فاعلاتن مفاعولن است و این بحر جدید است و اگر از علن ابتدا کنیم علن مفعولن فاعلات مفعولن می شود که بر وزن مفاعیل مفاعیل فاعلات می آید، و این بحر قریب است. و اگر از تاء مفعولن ثانی آغاز نماییم تعولن فاعلات مفعولن مف می شود که بر وزن فاعلاتن مفاعولن فاعلاتن است و این بحر خفیف می باشد. و اگر از لات شروع نماییم لات مفعولن مفعولن فاع می گردد که بر وزن فاعلات مفاعیل مفاعیل می باشد و این بحر مشاکل است.

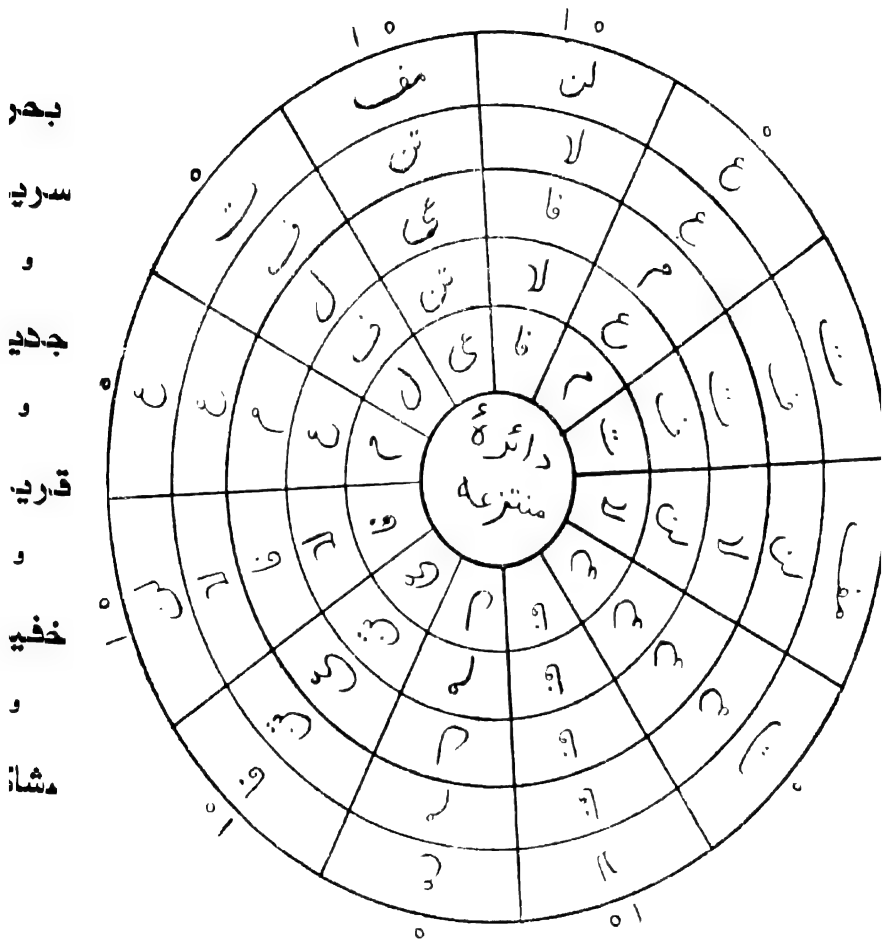
درینجا بحور هر دایره و چندم از ازاحیف و منشعبات هر بحر را با امثله بیان می کنیم:

بحر وافر: بسبب وفور و کثرت حرکات این بحر را وافر نام نهاده اند - بحر وافر مشتمن بر سالم، مفاعلتن هشت بار، مثاله (۱)

بحر کامل مشتمن بر سالم، متفاعلتن هشت بار، مثاله: - (۱)
بحر کامل مشتمن بر مضمهر، متفاعلتن مستفعلن چهار بار، مثاله: (۱)
در بحر کامل اگر سالم مقابل مضمهر آید یا بالعکس آید جاذب است در یک بیت، مثاله:

(۱) مثال بحر وافر مشتمن بر سالم سواد نویس درج ذکرده است و

که در وزن مفتعلن فاعلات مفتعلن فاعلات می آید و این
بحر منسرح است - و این دائرة را هشتم به از آن گویند که
در آن اشتباه مستعلن و فاعلاتن است -

منتزعه آن را گویند که از جای بر کشیده و بر کنده
شود - بحر سریع (مفتعلن مفتعلن فاعلات) و جدید (فاعلاتن
فاعلاتن مفاعیلن مفاعیلن) و بحر قریب (مفاعیلن مفاعیلن فاعلات
دو بار) و خفیف (فاعلاتن مفاعیلن فاعلاتن دو بار) و مشاکل

رکن صلوا دریں جا بدر وزن مستفععلن بجای متفاععلن آورده شده است و ایس جائز است -

- بدر کامل مسدّس ، متفاععلن شش بار ، مثاله : (۱)
 بدر طویل سالم فحولن مفاعیلن ، چهار بار ، مثاله : (۱)
 بدر طویل مقبوض ضرب و عروض ، فحولن مفاعیلن فحولن مفاععلن دو بار ، مثاله : (۱)
 بدر مدید سالم ، فاعلاتن فاعلن چهار بار ، مثاله : (۱)

(۱) مثال بدر کامل مسدّس و بدر طویل سالم و بدر طویل مقبوض ضرب و عروض و بدر مدید سالم از قلمر سواد نویس افتاده است . مثاله هر یک ازین ذیلآ آورده می شود :-

مثال بدر کامل مسدّس :-

کنم خطا بود	رکن طبع	متفاععلن
متفاععلن	متفاععلن	متفاععلن
نه روا بود	که چنین کنم	نه روا بود
متفاععلن	متفاععلن	متفاععلن

مثال بدر طویل سالم :-

چهار کردی	که دامن	نگارینا	چند گویم
مفاعیلن	فحولن	مفاعیلن	فحولن
جدا کردی	ز صبرم	ز دل بردی	قرارم
مفاعیلن	فحولن	مفاعیلن	فحولن

مثال بدر طویل مقبوض ضرب و عروض :-

مرا	دهد پند مرا	شقی هر کو	بدین عا
مفاععلن	فحولن	مفاعیلن	فحولن
به ابلهی	فشاند	به در گنجد	همی گو
مفاععلن	فحولن	مفاعیلن	فحولن

مثال بدر مدید سالم :-

می خورد	خون خود را	ای صم	دل ز هجرت
فاععلن	فاعلاتن	فاععلن	فاعلاتن
می درد	جامه تن	ای پسر	جان به دستت
فاععلن	فاعلاتن	فاععلن	فاعلاتن

بلغ العلی بکماله کشف الدجی بجهاله
 متفاعلهن متفاعلهن متفاعلهن متفاعلهن
 حسنت جمیع خصاله صلوا علیه واله
 متفاعلهن متفاعلهن مستفعلهن متفاعلهن

مثاله از بحر وافر مرّبع سالم و بحر کامل مشتمن سالم و
 بحر کامل مشتمن مضمر نیز هم ننوشتیم - مثاله هر یک ازین
 ذیلاً آورده می شود :-

مثال بحر وافر مشتمن سالم از سیفی :-

چه شد صنما که سوه کسه بچشم وفا نمی گذری
 مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن
 ز رسم جفا نمی گذری طریق وفا نمی سپری
 مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن

مثال بحر وافر مرّبع سالم از نصیرالدین طوسی :-

بدی چه کنی بجای کسه
 مفاعلهتن مفاعلهتن
 که او نکند بجای تو بد
 مفاعلهتن مفاعلهتن

مثال بحر کامل مشتمن سالم از جمال الدین حسین :-

به صنوبر قد دلکشی اگر ای صبا گذری کنی
 متفاعلهن متفاعلهن متفاعلهن متفاعلهن
 بهوایه ها ن حزین من دل خسته را خبری کنی
 متفاعلهن متفاعلهن متفاعلهن متفاعلهن

مثال بحر کامل مشتمن مضمر :-

صنما خیا لب را چه شد که بها ندا رد الفتم
 متفاعلهن مستفعلهن متفاعلهن مستفعلهن
 خجلم ز دا غت کز وفا بسررم غذا رد منتهم
 متفاعلهن مستفعلهن متفاعلهن مستفعلهن

بحر هزج اخرب مکذوف مقصور ، مفعول مفاعیل

مفاعیل مفاعیل دوبار ، مثاله :

ای یار جفا جوے جفا پیشه جفا کار
مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیل
یکروز گرم کن دل خود سوے وفا دار
مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیل

بحر هزج عروض اخرب محذوف ، مفعول مفاعیل

مفاعیل فعلولن دو دار ، مثاله :

انصاری اگر در طلب روز وصالی
مفعول مفاعیل مفاعیل فعلولن
غفلت ز چه وزیدی و شب از چه غنودی
مفعول مفاعیل مفاعیل فعلولن

بحر هزج مسدس عروض و ضرب محذوف ، مفاعیلن

مفاعیلن فعلولن دو بار مثاله :

نخواهی بر د جان انصا ری از وه
مفاعیلن مفاعیلن فعلولن
هنوز ای صید مسکین در کمندی
مفاعیلن مفاعیلن فعلولن

بحر هزج مسدس مقبوض اخرب : مفعول مفاعیلن مفاعیلن

دوباره مثاله ،

تا روی تو ای نگا ر می بینم
مفعول مفاعیلن مفاعیلن
دل را ز غمت فگا ر می بینم
مفعول مفاعیلن مفاعیلن

بحر هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف ، مفعول

مفاعیلن فعلولن دو بار مثاله :

ای ماه چو عارض تو در خط
مفعول مفاعیلن فعلولن
لعل تو کشیده بر شکر خط
مفعول مفاعیلن فعلولن

بحر هزج مسدس سالم ، مفاعیلن شش بار ، مثاله : (۱)

(۱) مثال بحر هزج مسدس سالم را سواد نویسن درج نموده است

مثاله ازان در ذیل آورده می شود :-

چو دید آن لو لویه لعل تو لا بر لا به لالائی در آمد لو لویه لا
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

بحر مدید مسدّس ، فاعلاتن فاعلن فاعلاتن دوبار ،

مثال : (۱)

بحر بسیط سالم ، مستفعلن فاعلن چهار بار ، مثال : (۱)

بحر بسیط مخبون ، مستفعلن فاعلن چهار بار ، مثال : (۱)

بحر هزج سالم ، مفاعیلن هشت بار ، مثال :

مشو خامو ش انصاری اگر در جستن یاری

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

فغان دلبلان می کن که عشق دوستان داری

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

بحر هزج اُخرب ، مفعول مفاعیلن چهار بار ، مثال : (۱)

غوغا مکن انصاری گر شیفته یاری

مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن

آن ده که نهان داری اسرار ز بیگانه

مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن

(۱) مثال بحر مدید مسدّس و بحر بسیط سالم و بحر بسیط مخبون

از قلم سواد نویسن افتاده و درج نشده است - مثال هر یک ازین در ذیل آورده می شود :-

مثال بحر مدید مسدّس :-

غالیه زلفه من عارضینه سرو دلایه وزنجیر موید

فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن

مثال بحر بسیط سالم از جامی :-

چون خار و خس روز و شب افتاده ام در رخت

مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن

باشد که بر حال من افتد نظر ناگهت

مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن

مثال بحر بسیط مخبون :-

روزم سیاه چرا گر تو سیاه خطی اشکم عقیق چرا گر تو عقیق لبی

مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن

گردد، و چون مکفوف نمایند مفاعیل شود، و چون افعال سازند
 فَعُولُ شود، و چون هجی و نوب کنند فَعُولُ گردد، و چون جَبْ
 را با خرم جمع کنند فَعُجْ گردد و آن را اَبْتَر گویند، و چون
 هَتم را با خرم جمع کنند فاع شد شود که آن را زَلَل خوانند
 و چون اشتر کنند فاعلین گردد. اوزان شجرهٔ اُخْرَم و شجرهٔ
 اُخْرَم این است :

اوزان شجرهٔ اُخْرَم

اوزان شجرهٔ اُخْرَب

(۱) مفعول مفاعیلین فاع	(۱) مفعول مفاعیلین فاع
(۲) مفعول مفاعیل مفاعیلین فاع	(۲) مفعول مفاعیل مفاعیلین فاع
(۳) مفعول مفاعیلین مفاعیل فَعَلْ	(۳) مفعول مفاعیلین مفاعیل فَعَلْ
(۴) مفعولین فاعلین مفاعیل فَعَلْ	(۴) مفعول مفاعیلین مفعولین فاع
(۵) مفعولین مفعولین مفعولین فاع	(۵) مفعول مفاعیلین مفاعیلین فَعُجْ
(۶) مفعولین مفعول مفاعیلین فَعُجْ	(۶) مفعول مفاعیلین مفاعیلین فَعُجْ
(۷) مفعولین مفعول مفاعیل فَعَلْ	(۷) مفعول مفاعیلین مفعول فَعُولْ
(۸) مفعول مفاعیلین مفعولین فَعُجْ	(۸) مفعول مفاعیلین مفعولین فَعُجْ
(۹) مفعولین مفعولین مفعولین فَعُجْ	(۹) مفعول مفاعیلین مفعول فَعَلْ
(۱۰) مفعولین مفعول مفاعیلین فَعُجْ	(۱۰) مفعول مفاعیل مفاعیل فَعُولْ
(۱۱) مفعولین فاعلین مفاعیل فَعَلْ	(۱۱) مفعول مفاعیلین مفاعیل فَعُولْ
(۱۲) مفعولین فاعلین مفاعیل فَعُجْ	(۱۲) مفعول مفاعیل مفاعیل فَعَلْ

ز حال من زخمی برد کسی بپرو حکایتی
مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن

بحر رجز مشَّهَن مَطَوِی : مفتَعِلن هشت بار ، مثالہ :

بے تو مرا یک ذفسے صبرِ دنیا شد مہ من
مفتَعِلن مفتَعِلن مفتَعِلن مفتَعِلن
در غمِ رو بیت بے کسی صبرِ دنیا شد مہ من
مفتَعِلن مفتَعِلن مفتَعِلن مفتَعِلن

بحر رجز مشَّهَن مَخْبُون مَطَوِی : مفاعِلن مفتَعِلن چہار بار ،

مثالہ :

اگر مرا در غم تو قرار پا شد ذفسے
مفاعِلن مفتَعِلن مفاعِلن مفتَعِلن
چشمِ نگر دد دل من خرابِ محنت و غم
مفاعِلن مفتَعِلن مفاعِلن مفتَعِلن

بحر رجز مشَّهَن مَطَوِی و مَخْبُون : مفتَعِلن مفاعِلن چہار

بار ، مثالہ :

بارگِ سرائے من بیت و فروغ کے دھند
مفتَعِلن مفاعِلن مفتَعِلن مفاعِلن
شمعِ توئی بے مجلسِ ماتِ توئی بے منزلِ
مفتَعِلن مفاعِلن مفتَعِلن مفاعِلن

بحر رجز مسدَّسِ سالم ، مستَفعلن شش بار ، مثالہ :

اے در غمِ عشقت مرا دل سوختہ
مستَفعلن مستَفعلن مستَفعلن
ہجرتِ چا زہمِ آتشے افروختہ
مستَفعلن مستَفعلن مستَفعلن

و جمع کردن چهار وزن ازیس بیست و چار اوزان در یک رباعی جائز قرار داده اند - چنانچه نمونه را بر دو بیت از گفته خویش اکتفا می نمایم تا به اطلالت نکشد - و دو وزن دریس بیت است
مثاله :-

دل در هوسِ عشق گرفتار خوشست
مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فَعولُ
وانِ ناز و کِشیده کر دن یار خوشست
مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فَعولُ

و دریس بیت هم دو وزن است مثاله :-

گفتم یا رم شون کنی دلدا ری
مفعولن فاعلن مفاعیلن فَع
از تو نا ید هرگز یاری کردن
مفعولن مفعولن مفعولن فَع

بحر رجز :- معنی رجز اضطراب و سرعت می باشد - و اهل عرب را عادت است که در وقت جنگ در بحر رجز شعر می خوانند که اضطراب و سرعت آن بحر به جنگ مناسبتر عظیم دارد -

بحر رجز هَشَن سَالم : (مستفعلن هشت بار) مثاله :-

انصاری بیخود شدست آشفته دیدار او
مستفعلن مستفعلن مستفعلن
دیوانه رویش هجو والہ هجو شیدا هجو
مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن

بحر رجز هَشَن مخبون : مفاعیلن هشت بار ، مثاله :

نگار من به کار من نمی کند حمایت
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

بحر و مل مثہن مخبون و عروض و ضربش مشکول:

فعلاتين فعلاتين فعلاتين فعلاتين فعلاتين : مثالي :

همه را عیش خوش و من	ز فراقیت	بیکه ذاب
فعلاتین فعلاتین	فعلاتین	فعلات
(۱) عالم آجاد و مرا دل	ز هوا	تو خراب
فعلاتین فعلاتین	فعلاتین	فعلات

بحرِ رمل مشہور مشکوٰۃ ، فَعَلَاتُ فاعلاتن چہار بار ، مشالہ

سر آن دو چشم گردم	که گشت کرسنه کردن
فعلات	فعلات فاعلاتین
دکشد هزار بیدل	بپرد هزار جان را
فعلات فاعلاتین	فعلات فاعلاتین

بہارِ رملِ مشہدین و مشکول و محروص و ضروبش

مخفوف ، فَعَلَتْ فاعِلاتُ فَعَلاتُ فاعِلين دُوبار ، مثالہ :

صنمها بپا کده نیته	دل من خراب شد
فعلات فاعلاتن	فعلات فاعلن
پده هوا	منه کیاب شد
فعلات فاعلاتن	فعلات فاعلن

بحر رمل مشہن مخبون مشحّث ، فحِلاتن فحِلاتن

فَعْلَاتِنِ مَفْعُولِینِ دُو بَارْ ، مَثَالِیْہ : (۲)

(۱) دریں مصراع فاعلاتن (عالم آبا) بجائے فاعلاتن آمده است و هم درست است -

(۲) مثال بحر و مل مشمن مخبون نشیجت سواد نویس

درج ساختمه است . مثالی از کلام نصیر الدین طوسی در ذیل آورده می شود :-

چچه کنمر هر	چچه کنمر با	تو نسی دا	رد س و دم
فعلا تین	فعلا تین	فعلا تین	مفعولین
بجز آن	حیاه ندادنم	کس ز عشقت	بجز ریم
فعلا تین	فعلا تین	فعلا تین	مفعولین

بهر رمل مشتهر، مطوی و مخبون و عروض

و ضاربش مقطوع منتهلین مفاعیلن مفعولن دوبار ، مثاله :

گل بچهن	بروے تو	کم باشد
مفتعلین	مفاعیلن	مفعولن
بیخو مرا	زمان زمان	غم باشد
مفتعلین	مفاعیلن	مفعولن

بهر رمل مشتهر سالار ، فاعلاتن هشت بار ، مثاله :

ام ز عشقت	در دل من	هر زمانه	بیقراری
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن
از نگین	ناله رویا	یاد من هر	گز نیاری
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن

بهر رمل مشتهر و عروض و ضاربش محذوف ،

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن دوبار ، مثاله :

من دگو دا	نم چو انصا	ری طریق	عشق را
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلن
بر کسه در	عاشقی پندم	دهد نا	دان بود
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلن

بهر رمل مشتهر مخبون ، فاعلاتن هشت بار ، مثاله :

چند نگاری	و ندانم	که چمنیں روح فراخی
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن
نشوان کبر	د تصور	که تو در وصف درائی
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن

رمل مسدّس سالم ، فاعلاتن شش بار ، مثاله :

ماه رویا در هوایت بیقرارم

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

می کشد هجران به عشقت زار زارم

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

رمل مسدّس و عروض و ضربش محذوف ، فاعلاتن

فاعلاتن فاعلاتن دوبار ، مثاله :

می ندانستم که اتم در غمت

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

خود ندانم تا نیفتد آدمی

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

رمل مسدّس مخبون و عروض و ضربش محذوف ،

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن دوبار ، مثاله :

صنمها به تو بجان آ مدد ام

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

(۱) روی زیبا به تو دیدن هوس است

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

رمل مسدّس مخبون مقصور ، فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

دوبار ، مثاله (۲)

(۱) درین مصراع فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن آمده است و هم جائز

است -

(۲) مثالش سواد دویس نهوشته است - مثاله از آن از کلام سعدی

در ذیل نگاشته می شود :-

نیک باشی و بدت گوید خلاق به که بد با شی و نیکت گویند

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

بحر رمل مشهّن صدر و ابتدا مخبون و حشو بعضه

سالر و بعضه مخبون : عروض و ضرب سالر ، فعلاّت

فاعلاّت فعلاّت فاعلاّت - فعلاّت فعلاّت فعلاّت فاعلاّت ،

یک بار ، مثاله : (۱)

رمل مشهّن صدر و ابتدا سالر و حشوها مخبون و

عروض و ضرب مخبون و محذوف فاعلاّت فعلاّت فعلاّت

فعلاّت دوبار ، مثاله : (۲)

(۱) مثالش از قلم سواد نویس افتاده و درج نشده است مثاله از

کلام سعدی ذیل آورده می شود :—

نخ بر اشتر	من سوارم	نخ چو اشتر	زیر بارم
فعلاّت	فاعلاّت	فعلاّت	فاعلاّت

نخ خداوند رعیت	نخ غلام	شهریارم
فعلاّت فعلاّت	فعلاّت	فاعلاّت

غمِ موجود	د و پریشا	نیِ معدو	مر خدارم
فعلاّت	فاعلاّت	فعلاّت	فاعلاّت

دفسه می	ز زهر آسو	ده و عهره	می گذارم
فعلاّت	فاعلاّت	فاعلاّت	فاعلاّت

(۲) مثالش در نسخه مرقوم نیست مثاله از آن از کلام میر دجانت

ذیل آورده می شود :-

باز دل پر	د زهن پر	فنه با تد	بیرره
فاعلاّت	فعلاّت	فعلاّت	فعلاّت

شیر اندا	مر بتیه ذو	چنه کشتی	گیرره
فاعلاّت	فاعلاّت	فاعلاّت	فعلاّت

و در این وزن فعلولن بجای مقبوض یا مقصور "محذوف"،
می آید، چنانچه در یک بیت مصراع پر وزن فعلولن فعلولن
فعلولن فعلول و مصراع دیگر پر وزن فعلولن فعلولن فعلولن فعلول
(یا فَعَل) آوردن هم رواست، مثاله (۱)

بحر متقارب مشهّن اثلّم، فعلن فعلولن چهار بار،
مثاله: (۲)

بحر متقارب مشهّن مقبوض اثلّم، فعلول فعلن چهار
بار، مثاله: (۳)

(۱) سواد نویسنه مثالش را و گذاشته است - در ذیل از کلام

مسعود سعد سلمان نوشته می شود :-

اگر مملکت را زبان با شده ثنا گوی شاه جهان با شده
فعلولن فعلولن فعلولن فعلول فعلول فعلولن فعلول
ز صد دا ستان کان ثغای تراست هاندا که یک دا ستان با شده
فعلولن فعلولن فعلولن فعلول فعلول فعلولن فعلول
(۲) مثالش در نسخه مرقوم نیست و از کلام حافظ شیراز در

ذیل نوشته می شود :-

من رعد و عاشق و ادگاه توبه استغفر الله
فعلن فعلولن فعلولن فعلول فعلولن فعلولن فعلول

(۳) مثالش در نسخه نیامده و در ذیل آورده می شود :-

گرم بخوانی ورم برانی دل حزین را بجای جانی
فعلول فعلولن فعلول فعلول فعلولن فعلول

و مل مسدس مشبون و عروض و ضربش مخدوف

و مشدّث ، فعلاقتن فعلن مفعولن دوبار ، مثاله :

ماه رویا جگرم خون کردی

فاعلاقتن فعلن مفعولن

دل من وای و مفتون کردی

فعلاقتن فعلن مفعولن

درین مثال اول جزو مصراع اول مخبون نشده است . و در

وزن اگر جزو اول مصراع را مخبون نکنند رواست ، اما در مل
"مشکول" روا نباشد .

بدر متقارب مشبن ساهم ، فعلولن هشت بار ، مثاله :

دگارا ز جورِ فراقیت بجانم

فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن

چیه تدبیر سازم بحشقت ندادم

فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن

این را از آن متقارب خوانند که اوّاد به اسباب او باهم

قریب باشند .

بدر متقارب مشبن عروض و ضربش مقبوض ،

فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن دو بار مثاله :

بیا سا قی آن جا مرگایون بیار

فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن

که گل جا ز دادست در مرغزار

فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن

بدر متدارک مشَّهَن سبَّالِم ، فاعِلن هشت بار ، مثاله :

ماه من	در فرا	وقت بجان	آمدم
فاعِلن	فاعِلن	فاعِلن	فاعِلن
در هوا	یت چو جان	بر میاں	آمدم
فاعِلن	فاعِلن	فاعِلن	فاعِلن

بدر متدارک مشَّهَن مَخْبُون ، فَعِلن هشت بار ، مثاله :

بیت	دلبر من	که وفا	نکند
فَعِلن فَعِلن	فَعِلن	فَعِلن	فَعِلن
دخسه	ز رود	که جفا	نکند
فَعِلن فَعِلن	فَعِلن	فَعِلن	فَعِلن

بعضی شعرا متدارک مَخْبُون بر شانزده رکن آورده اند

یعنی فَعِلن شانزده بار - (۱)

بدر متدارک مشَّهَن مَقْطُوع ، فَعِلن هشت بار ، مثاله : (۲)

(۱) مثالش این است :-

مے و زخم	مسلم حوصله	که قدح	کش گردش سر	نشود
فَعِلن فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن
پدل است	سجسری	آن قدرت	که دماغ جنون زده	تر نشود
فَعِلن فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن

(۲) مثال این بدر در نسخه مندرج نشده است -

مثال بدر متدارک مشَّهَن مَقْطُوع :

تا که	ما را	در غم	داری	تا که	آری	بر ما	خواری
فَعِلن فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن	فَعِلن فَعِلن

بعضی شعرا متدارک مَقْطُوع را بر شانزده رکن هم نهاده اند

یعنی بیت را به وزن شانزده رکن فَعِلن می دهند -

بدر متقارب مشن اثرم مقصور ، فاع فاعولن فاع

فاعول دوجار ، مثاله : (۱)

بدر متقارب مسدس سالم ، فاعولن شش بار ، مثاله : (۲)

بعصه شعره متقارب اثرم را بر شاذزده رکن کشیده

اند ، فاعول فاعولن هشت بار ، مثاله : (۳)

بعضه عروضیان ایسی را به بدور دیگر متعلق ساخته مفاعلاتن

هشت بار ، بجای فاعول فاعولن می آرند .

بدر متدارک : این را بدر محدث نیز گویند که دو دریافته

شده است .

(۱) مثالش در نسخه مذکور نیست و بدین طور می باشد (از جامی) :-

ام شب زلفت غالیبه سام و مده رویت غالیبه پوش

فاع فاعولن فاع فاعول فاع فاعولن فاع فاعولن

(۲) مثالش در نسخه رقم شده و بدین طور است (از سیفی) :-

ز درد جدائی چنانم که از زندگانی بجانم

فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن

(۳) مثالش در نسخه مندرج نیست - مثاله از کلام عصمت بهاری

در ذیل آورده می شود :-

زهره دو چشمه بخون مردم کشاده تیر و کشیده خنجر

فاعول فاعولن فاعول فاعولن فاعول فاعول فاعول فاعولن

رخه چو ماهیت صبح دولت خط سیاهت شب مخمبیر

فاعول فاعولن فاعول فاعولن فاعول فاعول فاعول فاعولن

بحر مضارع مشَّهَن اُخْرِبَ عَرَوْض و ضَرْبِش سَالِم ،

مفعولُ فاعلاتن چهار بار مثاله : * (۱)

بحر مضارع مشَّهَن مَكْفُوف مَقْصُور ، مفاعیلُ فاعلاتُ

مفاعیلُ فاعلان دو بار ، مثاله : (۲)

بحر مضارع مشَّهَن اُخْرِبَ مَحْذُوف ، مفعولُ فاعلاتن

مفعولُ فاعلن دو بار ، مثاله : (۳)

* مثالش و مثال بحر مضارع مشَّهَن مَحْذُوف مَقْصُور و بحر مضارع مشَّهَن اُخْرِبَ مَحْذُوف و بحر مضارع مَسْدَسْ مَكْفُوف عَرَوْض و ضَرْبِش مَحْذُوف نیز در نسخه مندرج نشده است - مثال هر یک ازین نیلأ داده می شود :—

(۱) مثال مضارع مشَّهَن اُخْرِبَ عَرَوْض و ضَرْبِش سَالِم

(از خسرو) :—

خواهر که سپر بینم روی چو نیاسمینش
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

لیک آفت است چشمش می ترسم از کمینش
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

(۲) مثال بحر مضارع مشَّهَن مَكْفُوف مَقْصُور —

صبا دوش آورید بمن بوی زلف یار
مفاعیل فاعلات مفاعیل فاعلان

جهان گشت مشک بوی زلفین آن نگار
مفاعیل فاعلات مفاعیل فاعلان

(۳) مثال بحر مضارع مشَّهَن اُخْرِبَ مَحْذُوف (از سعدی) :—

دیدار می نهائی و پرهیز می کنی
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلان

بازارِ خرویش و آتش ماتیز می کنی
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلان

بحر متدارک مشهّن مخبون مقطوع ، فاعلن فعلّ چهار

بار ، مثاله . (۱)

بحر مضارع مشهّن سالم ، مضاعیلن فاعلاتن چهار بار ، ولم

در شعر پارسی این بحر سالم نمی آید -

بحر مضارع مشهّن اخرب مُسَبَّخ ، مفعولُ فاعلاتن چهار

بار ، مثاله :

انصاری	از هوایت	شد غرقِ	خون دیده
مفعول	فاعلاتن	مفعول	فاعلاتن
ام کاشکے	نکردم	دل با تو	آشنائی
مفعول فاعلاتن		مفعول	فاعلاتن

بحر مضارع مشهّن اخرب مکفوف و عروض و ضربش

محدوف - مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلن - مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ

فاعلات ، مثاله :

بر مشکن اینچنین که	ز سردایم	زلفِ تو
مفعول فاعلات	مفاعیل	فاعلن
انصار ی شکسته	پریشان شدن گرفت	
مفعول فاعلات	مفاعیل فاعلات	

(۱) مثالش در نسخه مرقوم نیست :

مثال بحر متدارک مشهّن مخبون مقطوع (از جامی) :-

مفعول	سینه بر سمن	مزن	لشکر حبش	بر ختن	مزن
فاعلن	فعل فاعلن	فعل	فاعلن	فعل	فاعلن

این بحر را نیز بر شانزده رکن آورده اند یعنی بیت را

به وزن هشت بار فاعلن فعل می نهند -

بحر مقتضِب مَشْنِ مَطْوِی ، فاعلاتُ مفتعلنِ چهار بار ، مثاله :

آن دگار روح خزا یمر که دست می رود
فاعلات مفتعلن فاعلات مفتعلن

در هوا او دل و دین هم ز دست می رود
فاعلات مفتعلن فاعلات مفتعلن

بحر مقتضِب مَشْنِ مَطْوِی مقطوع ، فاعلاتُ مفعولنِ چهار

بار ، مثاله : (۱)

بحر مُجْتَث : معنی اجتنات از بیخ پر کردن است ، و این

بحر را از آن مجتث نامیده اند که از بحر خفیف پر گشته شده

است . و فرق میان خفیف و مجتث همین است که در خفیف

فاعلاتن مستفعلن (چهار بار) می آید و در مجتث بحر عکس آن

مستفعلن فاعلاتن (چهار بار) می آید . هر دو یکسنت و له در ترتیب

ارکان اختلاف واقع شده است . و بحر مجتث سالم را در پارسی

استعمال نمی کنند .

بحر مجتث مَشْنِ مخبون ، مفاعِلنِ فَعِلاتِنِ ، چهار بار ،

مثاله :

(۱) مثال بحر مقتضِب مَشْنِ مَطْوِی مقطوع در نسخه درج

نشده است و در خیل از کلام حافظ شیراز آورده می شود :-

وقت را غنیمت دان آن قدر که بتوانی

فاعلات مفعولن فاعلات مفعولن

حاصل از حیات ام جان یکدم است تا دانی

فاعلات مفعولن فاعلات مفعولن

بحر مضارع مسدّس مکفوف عروض و ضربش

محدوف، مفاعیلُ فاعلاتُ فَعُولن دو بار مثالبه: (۱)

بحر مقتضب: معنی اقتضاب بریدن است و این را از آن سبب مقتضب می‌گویند که این بحر از بحر منسرح بریده شده است. همان ارکان منسرح درین بحر می‌آید ولی در ترتیب ارکان اختلاف می‌افتد. و ازین بحر زیاده از دو وزن مستخرج نشده است:—

(۱) مثالش را و هم دیگر زحافات بحر مضارع را که در نسخه مذکور نشده درین پانوششت ذکر کرده می‌شود:—

مثال بحر مضارع مشبّهن اُخرَبِ مَقْصُور (که در نسخه

اندارج نیافته) مفعولُ فاعلاتن دو بار مثالبه:—

اے عیدِ دین و دولت	عیدت خجسته باد
مفعولُ فاعلاتن	مفعولُ فاعلاتن
ایامت از حوادثِ	ایامِ رسته باد
مفعول فاعلاتن	مفعول فاعلاتن

مثال بحر مضارع مشبّهن اُخرَبِ مَكْفُوفِ مفعولُ فاعلات

مفاعیلُ فاعلن، یا فاعلان دو بار، مثالبه:—

تا چند گوئی که چه تازی چه	هر مقام
مفعول فاعلات	مفاعیل فاعلان
دزدیک من چرا که نباشی	همی مقیم
مفعول فاعلات	مفاعیل فاعلان

مثال بحر مضارع مسدّس محدوف مکفوف عروض

و ضربش محدوف، مفاعیلُ فاعلاتُ فَعُولن دو بار، مثالبه:—

خرا میدان تو باد	خجسته
مفاعیل فاعلات	فَعُولن
دل دشمنانِ جا	تو خسته
مفاعیل فاعلات	شَعُولن

بهر منسرح مسدّس مطوی مرفل مفتعلن فاعلات

مفتعلاتن دو بار ، مثاله :

آن بت زیجای من چو مست در آید
مفتعلن فاعلات مفتعلاتن
صبر و قرار مرا شکست در آید
مفتعلن فاعلات مفتعلاتن

درین وزن مفتعلن فاعل به جای مفتعلاتن هم آرشد و منسرح

مشّهن عروض و ضربش منسرح “ گویند .

بهر منسرح مشّهن اُخرب ، مفعول فاعلاتن مفعول

فاعلاتن دو بار ، مثاله : (۱)

بهر منسرح مسدّس مطوی ، مفتعلن فاعلات مفتعلن

دو بار ، مثاله : (۲)

مثالش و هم مثال منسرح مسدّس مطوی در نسخه درج نشده

است - در ذیل مثال هر یک ازین ذکر کرده می آید :

(۱) مثال بحر منسرح مشّهن اُخرب (از حافظ شیراز) :-

دل می رود ز دستم صاحب دلاں خدا را
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن
دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

(۲) مثال بحر منسرح مسدّس مطوی :-

شاه جهان باد تا ز ماده بود کز کرمش خلق شاد ماده بود
مفتعلن فاعلات مفتعلن مفتعلن فاعلات مفتعلن

گرفتیم آن که ز شوخی وفا و مهر نداری
مفاعِلن فَعِلاتِن مفاعِلن فَعِلاتِن

دوازدهم بچه زبانی هم چرا بجا به نیاری
مفاعِلن فَعِلاتِن مفاعِلن فَعِلاتِن

بحر مجتثِ شهنِ مخبونِ مقصور ، مفاعِلن فَعِلاتِن

مفاعِلن فَعِلاتِ دوبار ، مثاله :

همین ترا در سید است شعر انصاری
مفاعِلن فَعِلاتِن مفاعِلن فَعِلاتِن

و گردنه گفتم او در جهاں کجاست که نیست
مفاعِلن فَعِلاتِن مفاعِلن فَعِلاتِن

دریں بیت در مصراعِ اولی رکنِ آخر فَعِلن آمده است بجا به
فَعِلات و هم جائز است -

بحر منسرحِ شهنِ سالار (مستفعلن مفعولات چهار بار) در
فارسی مستعمل نیست -

بحر منسرحِ شهنِ مطوی ، مفتعلن فاعلات چهار بار ، مثاله :

آن بت به مهر باز عهدِ محبت شکست
مفتعلن فاعلات مفتعلن فاعلات

صبر در آ مد ز پای عقل برون شد ز دست
مفتعلن فاعلات مفتعلن فاعلات

دریں وزن فاعِلن بجای فاعلات هم آرند ، مثاله :

عارض گل گون تو خم چونکند گوئیا قطره سیاه چکد از نقی یاسمین
مفتعلن فاعِلن مفتعلن فاعِلن مفتعلن فاعِلن فاعِلن

و درین وزن اگر مقطوع به مقابل مَطْوِی آرند هم جائز است ، تقدیم و تاخیر شرط نیست ، مفتعلن مفتعلن فاعلان مفعولین مفعولین فاعلان ، مثاله : (۱)

بعضی شعرا درین وزن حروف ساکن به مقابل حرف متحرک هم آورده و رواست ، مثاله : (۲)

درین بحر حشو مَطْوِی و عروض و ضرب موقوف هم روا است مثاله : (۳)

بحر سربیع مَطْوِی مکشوف مجذوع ، مفتعلن مفعولان فاع دو بار ، مثاله : (۴)

(۱) مثالش در نسخه نیمامده . ذیلاً درج کرده می آید :-
 هست کلید در گنج حکیم بسم الله الرحمن الرحیم
 مفتعلن مفتعلن فاعلان مفعولین مفعولین فاعلان
 (۲) مثالش هم در نسخه مندرج نیست . و در ذیل اذراج می یابد :-
 حلقه ار کمر شود از زلف تو خاتم جبر خواهی تا وان آن
 مفتعلن مفتعلن فاعلان مفتعلن مفعولین فاعلان
 در اینجا یای " خواهی " ساکن است و بجای حرف متحرک آمده .

مثال (۳) صورت اقبال ترا بر جبین

مفتعلن مفتعلن فاعلان

اذا فتحنالک فتحاً مبین

مستفعلن مفتعلن فاعلان

مثال (۴) ای گل رو بیت سنبل خیز

مفتعلن مفعولین فاع

زلف سیا هت آتش بیز

مفتعلن مفعولین فاع م

منسروح مسدّس اُخرب مکشوف ، مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلن

در بار ، مثاله : (۱)

بهر سرریح : درین بهر چون اسباب بیشتر اند از اوقات

و زودتر به زبان ادا می شود شامش سرریح کردند -

بهر سرریح سالار ، مستفعلن مستفعلن مفعولات دو بار - و لم

شعرای پارسی درین بحر شعر زدینند -

بهر سرریح مطوی موقوف ، مفععلن مفععلن فاعلان ، دو بار

مثاله (۲)

و فاعلن بجای فاعلان هم آرند ، و این را مطوی مکشوف

گویند - (در مثل آخر رکن مصراع اول مطوی مکشوف است

و آخر رکن مصراع ثانی مطوی موقوف) مثاله :

قسم تنوآ مد مگر اخصاردا

مفععلن مفععلن فاعلن

جور بتا ن و ستم روزگار

مفععلن مفععلن فاعلان

(۱) مثال بحر منسروح مسدّس اُخرب مکشوف :

ای دازنیس که مای منی امشب رده دکن چو شاه منی امشب

مفعول فاعلات مفاعیلن مفعول فاعلات مفاعیلن

(۲) مثالش در نسخه درج نشده - ذیلًا مثاله از آن آورده می شود :-

دقش طبیعی سترد روزگار دقش الهی تنوآ دد سترد

مفععلن مفععلن فاعلان مفععلن مفععلن فاعلان

بحر جدید و این را غریب و نیز مصطلک هم خوانند
و ارکان این بحر عکس ارکان مجتبی است - اگرچه ما این بحر
فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن (دوبار) است و این پنجایی اکثر فاعلاتن
فعلاتن مفاعلاتن آرند -

بحر جدید مبدئیس مخبون ، فاعلاتن فاعلاتن مفاعلاتن
دو بار ، مثالی :

دستوازم که بگویند قدر کنم و رفیقا را می رسد بحر فاعلاتن
فعلاتن فاعلاتن مفاعلاتن

بحر جدید مبدئیس مخبون ، فاعلاتن مستفعلن (دو بار) مثالی : (۱)

بحر جدید مبدئیس مخبون ، فاعلاتن مفاعلاتن (دو بار) مثالی : (۲)

بحر جدید مبدئیس سالم ، فاعلاتن مفاعلاتن مستفعلن
دو بار ، مثالی : (۳)

بحر قریب این بحر مخصوص فارسی است - وزن سالمش
مفاعلاتن مفاعلاتن فاعلاتن است ، و این پنجایی زحیف کرده - مفاعیل
مفاعیل فاعلاتن آرند -

(۱) مثالش در نسخه موجود نیست - در ذیل درج کرده می آید -

روم داری ام سجنری هست گوئی چوین سجنری

فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن مستفعلن

(۲) مثالش حسب ذیل است :

دل من می چرا جری چوین غم من نمی خوری

فعلاتن مفاعلاتن فاعلاتن مفاعلاتن

در مصراع ثانی فاعلاتن آمده است و هم روان است -

(۳) مثالش در نسخه نیامده و در ذیل آورده می شود -

ام نگارین روم دایر کم کن ستم کین دل من به رخ تو پر شد بغم

فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن

بحر سريخ مقطوع دشو ، مفتعلن مفعولن فاعلن دو بار
مثاله : (۱)

بحر سريخ مخبون مكشوف ، مضاعفان مفاعلن فاعلن دو
بار ، مثاله (۲)

بحر سريخ احدّ ، مفتعلن مفتعلن فاعلن دو بار ، مثاله : (۳)
بحر سريخ مخبول مطوي مكشوف ، فعلتن فعلتن فاعلن
دو بار ، مثاله : (۴)

بحر سريخ مخبون مطوي مكشوف ، مستفعلن مستفعلن
فاعلن دو بار ، مثاله : (۵)

مثال (۱) سپر بسنگ اذدر پنهن بود
مفتعلن مفعولن فاعلن

يار مرا سنگ بسپر اذدرست
مفتعلن مفتعلن فاعلن

مثال (۲) دو غمزه چو دو ناچرخ لشكري
مضا علن مفاعلن فاعلن

همي گمي بهر دوآن دلبري
مضا علن مضا علن فاعلن

مثال (۳) چند خورم از تو بتا ضربت
مفتعلن مفتعلن فاعلن

چند زدي بر دل من حريبت
مفتعلن مفتعلن فاعلن

مثال (۴) بز نبت بپرمت جان من
فعلتن فعلتن فاعلن

بگزمت بپرمت هر دو لب
فعلتن فعلتن فاعلن

مثال (۵) از عشق او من در جهان سپرم
مستفعلن مستفعلن فاعلن

مي سوزد از هجران او جگر
مستفعلن مستفعلن فاعلن

بحر قریب اُخرب مَکفوف مَقصور، مفعول مُفاعِل فاعلان
دو بار، مثاله: (۱)

بحر خفیف را از بحرِ سَریعِ مَطوی اختیار کرده اند
و بحر خفیف سالم فاعلاتن مفعولین فاعلاتن است دو بار و له
در شعر فارسی این وزنِ سالم را نچاوردند.

بحر خفیف مَثَن مَخبون فَعِلاتن مفاعِلن فَعِلاتن مفاعِلن
دو بار، مثاله :-

نشود مکن این مرا که ز عشقت رهاشوم
فَعِلاتن مفاعِلن علن فَعِلاتن مفاعِلن
نترانم بجان تو که ز گوییت جدا شوم
فَعِلاتن مفاعِلن فَعِلاتن مفاعِلن

بحر خفیف مَسَدَس صدر و ابتدای سَلام و باقی
مَخبون، فاعلاتن مفاعِلن فَعِلاتن دو بار، مثاله: (۲)

بحر خفیف مَسَدَس مَخبون، فَعِلاتن مفاعِلن فَعِلاتن
دو بار، مثاله: (۳)

(۱) مثالش در نسخه مندرج نیست - در مثالش بیت ذیل آورده
می شود :-

کو آصف جهر گو بیا ببین بر تخت سلیمان راستین
مفعول مفاعِل عیل فا علان مفعول مفاعِلین فاعلان
(۲) مثالش بیت ذیل است :-

سبزه ها ذو دمیده یا ر نیامد تازه شد با غم و آن نگار نیامد
فا علان مفاعِلن فَعِلاتن فاعلاتن مفاعِلن فَعِلاتن
(۳) مثالش در نسخه مندرج نشده است - در ذیل مثال از آن آورده

می شود - مثال بحر خفیف مَسَدَس مَخبون :-

صنما طا قت فرا ق ندارم جز بوصل تو اتفا ق ندارم
فَعِلاتن مفاعِلن فَعِلاتن فا علان مفاعِلن فَعِلاتن

درین مثال اول یکی مصراع ثانی فاعلاتن آمده است و نیز رواست -

بحر قریب مسدّس مکفوف ، مضاعیل مضاعیل فاعلاتن

دو بار ، مثاله : (۱)

بحر قریب مکفوف مقصور ، مضاعیل مضاعیل فاعلان

دو بار ، مثاله : (۲)

بحر قریب مکفوف مقصور محذوف ، مضاعیل مضاعیل

فاعلاتن دو بار ، مثاله : (۳)

بحر قریب اخرب مکفوف ، مضاعیل مضاعیل فاعلاتن

دو بار ، مثاله :

۱	ای	یار	گلندام	در	لطفات	یک	سرو	بیالای	تو	نهادد
مفعول	مضاعیل	فاعلاتن	مفعول	مضاعیل	مفعول	مضاعیل	فاعلاتن			

(۱) مثالش ذیل آورده می شود :

خداوند	جهان	بخش	شاه	عادل	شهنشاه	جوان	بخت	رای	کامل
مضاعیل	مضاعیل	فاعلاتن	مضاعیل	مضاعیل	مضاعیل	مضاعیل	فاعلاتن		

(۲) مثالش در نسخه درج نشده است و در ذیل آورده می شود :-

فغان	زان	سر	زلفین	تابدان	فرو	هشته	زیاقوت	آبدار
مضاعیل	مضاعیل	فاعلاتن	مضاعیل	مضاعیل	مضاعیل	مضاعیل	فاعلاتن	

(۳) مثالش در نسخه نیامده است - بیت ذیل مثالی از آن است :

غریبه	بده	بلا	میتلا	شدهست	چه	باشد	مر	ار	ها	کنی
مضاعیل	مضاعیل	فاعلاتن	مضاعیل	مضاعیل	مضاعیل	مضاعیل	فاعلاتن			

در مصراع اول بیت صدر فاعلان بجای فاعلی آمده است و

هم رواست :

بهر مشاکل مسدّس مکفوف مقصور . فاعلاتُ مفاعیلُ

مفاعیل دو بار ، مثاله (۱)

بهر مشاکل مربّع مقصور ، فاعلات مفاعیل دو بار ، مثاله (۲)

بعضه شعرا این بحر را مشهّن هم آورده اند .

بهر مشاکل مشهّن مکفوف- ، فاعلاتُ مفاعیل فاعلاتُ

مفاعیل دو بار ، مثاله : (۳)

بعضه از عروضیای دو بحر در دائره مختلفه غیر از طویل

و مدید و بسیط افزوده اند و آن را بحر عریض و بحر عمیق

نام داده :

بحر عریض = مفاعیلان فعولن را آنقدر که خواهند بار بار آورند .

بحر عمیق = فاعلین فاعلاتن (بروزن لن فعولن مفاعی) چهار بار - و

(۱) مثالش بیست ذیل است :-

ای نگار سیّده چشم	سیّده موه	سرو قدّ	ذکو روه	ذکو گووه
فاعلات مفا عییل	مفا عییل	فاعلات	مفا عییل	مفا عییل

(۲) مثالش بیست ذیل است :-

روزگار	خزانست
فاعلات	مفا عییل
باد سرد	وزانست
فاعلات	مفا عییل

(۳) مثالش ذیلآ آورده می شود :-

خیز و طرف	چمن گیر	با حریف	سمن روه
فاعلات	مفا عییل	فاعلات	مفا عییل
گاه	سنبیل تر	چین و	گاه شاخ
فاعلات	مفا عییل	فاعلات	مفا عییل

بهر خفیفت مسدّس مخبون مقصور ، فاعلاتن مفاعیلن

فعلین دوبار ، مثالہ (۱)

بهر خفیفت مسدّس مخبون و عروض و ضربش

مفاعیلن ، فاعلاتن مفاعیلن فعلین ، دو بار مثالہ :

گرفتو بد جا ن من وفا دکنی وز غمِ فردا قتمِ رها دکنی
فَاعِلَاتِن مَفَاعِلِن فَعْلِن فَاعِلَاتِن مَفَاعِلِن فَعْلِن
درین وزن اول جزو هر مصراع را مخبون هر من کنند .

بهر خفیفت مسدّس عروض و ضرب مشجّث ،

فَاعِلَاتِن مَفَاعِلِن مَقْصُور دُو بَار ، مثالہ (۲)

در هر مشجّث : این شعر از بهر مشجّث است و این

ایاتر از بهر مشجّث است و سالکش فاعلاتن مفاعیلن مفاعیلن

است و این شعر وزن شعر گفته شد .

(۱) مثالہ : هر در دستِ موجود نیست : برای مثال بیتہ از

کرم و ان اسد بل در خیل درج کرده می آید :-

هر کراہل در انبیا رخِ دوست آرزوهای در کما رخِ دوست

فَاعِلَاتِن مَفَاعِلِن فَعْلِن فَاعِلَاتِن مَفَاعِلِن فَعْلِن

(۲) مثالہ : هر در دستِ موجود نیست .

مثال بهر خفیفت مسدّس عروض و ضرب مشجّث :-

وقت گل شد برای گلشن دارم فوقِ جامِ مدامِ رو شن دارم

فَاعِلَاتِن مَفَاعِلِن مَقْصُور دُو بَار فَاعِلَاتِن مَفَاعِلِن مَقْصُور دُو بَار

و این بهت هم بر وزن مضارع مشتمن اذرب اشتراک مجهول
است که دو بار مفعول فاعلاتن فاعلن فع باشد -

بحر کبیر مطوی ، فاعلاتُ فاعلاتُ مفعلاتن دوبار ، مثاله :

آن دگاره خوب چهر سیم دقت
فاعلات فاعلات مفعلاتن
روم خویش در نهان نمود به من
فاعلات فاعلات مفعلاتن

و این بهت نیز بر وزن بحر وافر مسدس اجمر محقول

است که فاعلن مفاعلتن مفاعلتن باشد - و جمر در بحر وافر
افکندن میم و تاء مفاعلتن است که اجمر آن فاعلن باشد - و
عقل در وافر افکندن لام مفاعلتن است که محقول آن مفاعلتن
شود و بجایش مفاعلتن آرند -

تمت الکتاب بحسب الملک الوهاب

کنز الفوائد تصنیف شیخ شهاب الدین انصاری

چون که ابیات عَذَبَ در پی وزن نمی آید شعرا در پی بهر شعر
بهم گفته اند -

بعضی عروضیان یک دائرة غیر از دوائر ششگانه که مذکور
شده اختراع کرده اند و آن را دائرة هفتگانه نام داده - و این
دائرة که بحر دارد :-

- (۱) بحر صریح سالم = مفاعیلن فاع لاتن فاع لاتن دو بار -
- (۲) بحر کبیر سالم = مفعولات مفعولات مستفعلن دو بار -
- (۳) بحر منبیل سالم = مستفعلن مستفعلن فاعلاتن دو بار -
- (۴) بحر صغیر سالم = مستفعلن فاعلاتن مستفعلن دو بار -
- (۵) بحر قلیب سالم = فاع لاتن فاع لاتن مفاعیلن دو بار -
- (۶) بحر حمید سالم = مفعولات مستفعلن مفعولات دو بار -
- (۷) بحر اصم سالم = فاع لاتن مفاعیلن فاع لاتن دو بار -
- (۸) بحر سلیم سالم = مستفعلن مفعولات مفعولات دو بار -
- (۹) بحر حبیب سالم = فاعلاتن مستفعلن مستفعلن دو بار -

و تمامیت اوزان این بحر که بعضی عروضیان به زعم خود
اختراع کرده اند و دائرة جداگانه برای آن بنا نهاده از بحر دوائر
ششگانه نیز بر می آید و حاجت این دائرة نمی افتد - و این همه
بحر به دشواری به شعر می مانند - سبکترین این اوزان با
مثال هر یک در اینجا ثبت می افتد :

بحر صریح اُخرب ، مفعول فاعلاتن فاعلاتن دو بار ، مثاله :

امروز کرد یارم قصد لشکر

مفعول فاعلاتن فاعلاتن

تا گشت جانم از در دش پُرآفر

مفعول فاعلاتن فاعلاتن

غلط نامه

صفحه	سطر	غلط	صحیح	صفحه
۴ (مقدمه)	۱۴	"بدان"	"بدان"	۵۸
۱۰ ()	۱	معنین	معنیین	
۸	۱۵	فَانَّهْ	فَانَّهْ	
		فَانَّهْ	فَانَّهْ	
۱۱	۱	آمَنُو	آمَنُوا	۹۰
۱۱	۹	ایزد	ایزد	
۵۹	۱	چہت	بیت	
۶۶	۲	فتہ	رفتہ	
۶۷	۱۵	ن	آن	
۶۷	۲۲	مفرون	مقرون	
۶۸	۱۸	مفطوف	مقطوف	
۷۰	۵	طویل	(طویل	
۶۰	۱۶	فتفاعلین	متفاعلین	
۷۷	۳	مثالے	مثال	
۷۸	۶	مثالے	مثال	
۸۰	۸	چہار	و چہار	
۸۰	۱۱	دوازادہ	دوازده	
۹۰	۲	فعولن	فعول	
		(لفظ آخریں)		
۱۰۴	۱۰	مستفحدث	مستحدث	

I have prepared the text of **Kanz-al-Fawā'id** from the manuscript copy available in the Government Oriental Manuscript Library, Madras. The manuscript is erroneous and defective at a number of places. The scribe who prepared this manuscript has omitted to copy verses cited as illustrations in a number of instances. Such omissions have been rectified by me in the foot notes by citing appropriate verses from other poets.

In conclusion I desire to express my sincere thanks to the authorities of the Government Oriental Manuscripts Library for lending me the manuscript to prepare a press copy of the work. I am also grateful to the Syndicate of the University of Madras for arranging for the publication of this volume under its auspices.

University Buildings,
Chepauk, Madras,
27th August 1956.

}

A. S. U'sha'

Printed at the NURI PRESS Ltd

51 Main Road, Royapuram

Madras 13

1950.

PREFACE

Husain Muhammad Shāh Shihāb Ansārī son of Muḥārak Shāh, author of the present work, **Kanz-al-Fawā'id**, was one of the learned men and poets of the time of Sultān Alā'uddin Khalji (A. D. 1295-1316). That is all what one is able to glean from the work itself regarding the author. Nothing is known about him from external sources. Perhaps he was a younger contemporary of Amīr-e Khusraw. It may be surmised that he lived at Dehli. Among his writings only the present work seems to be extant and that too in the shape of a solitary copy.

It is quite evident from this treatise that he, besides being a good poet, had a profound knowledge of Arabic and Persian. He had a natural inclination and aptitude for poetics, prosody, rhetoric and the allied subjects. It seems not unlikely that he used to run a private school and teach his pupils these, his favourite subjects, along with others. Consequently, perhaps, in the course of his teachings he collected his lectures and notes into a volume and named it **Kanz-al-Fawā'id**—A Treasury of Useful Knowledge.

Throughout this volume he has cited verses from his own composition to illustrate various figures of speech forms of metres, etc. The author has ably summed up in such a small volume every variety of figures of speech and every law of verse and versification together with poetics. Considering these qualities it is, no doubt, a very valuable, book for students of Persian language and literature.

KANZ-AL-FAWĀ'ID

BY

HUSAIN MUHAMMAD SHĀH SHIHĀB ANSĀRĪ

EDITED

BY

A. S. U'SHA'

*Senior Lecturer and Head of the Department of Arabic, Persian and Urdu,
University of Madras*

UNIVERSITY OF MADRAS

1956

Madras University Islamic Series No. 18.

KANZ - AL - FAWĀ'ID

BY

HUSAIN MUHAMMAD SHĀH SHIHĀB ANSĀRĪ
